

Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi
Electronic Journal of Turcology Researches

Cilt 8, Sayı 1 (2023)
Volume 8, Issue 1 (2023)

Editörler/Editors

Nuri Yüce

Sinan Yalçınkaya • M. Samet Kumanlı • Emel Kaya

Yayın Kurulu/Editorial Board

S. Dilek Yalçın Çelik (Hacettepe Üniversitesi) • Nesrin Bayraktar Erten (Hacettepe Üniversitesi) • Mustafa Öner (Ege Üniversitesi) • Mehmet Ölmez (Yıldız Teknik Üniversitesi) • Özkan Öztekten (Ege Üniversitesi) • Hatice Şirin (Ege Üniversitesi) • Osman Fikri Sertkaya (İstanbul Üniversitesi E.) • Ali Tan (Mersin Üniversitesi) • Nuri Yüce (İstanbul Üniversitesi E.)

Danışma Kurulu/Advisory Board

Kamal Abdulla (Azerbaycan) • Dilek Batislam (Çukurova Üniversitesi) • Ahmet Bican Ercilasun (Gazi Üniversitesi E.) • Binnur Erdağı-Doğuer (Hacettepe Üniversitesi) • Efrasiyap Gelmalmaz (Atatürk Üniversitesi E.) • Erika H. Gilson (ABD) • Emine Gürsoy-Naskali (Marmara Üniversitesi) • İsa Habibbeyli (Azerbaycan) • Günay Karaağaç (Ardahan Üniversitesi) • Timur Kocaoğlu (ABD) • Jens Peter Laut (Almanya) • Qatiba Mahmudova (Azerbaycan) • Möhsün Nağısoylu (Azerbaycan) • Eva Kincses Nagy (Macaristan) • Emine Yılmaz (Hacettepe Üniversitesi)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/Publisher and Managing Editor

Şükrü Halûk Akalın

Sanal Dergi Genel Sekreteri / Secretary General of Online Journal

Sinan Yalçınkaya

Baskı Dergi Genel Sekreteri / Secretary General of Journal

M. Samet Kumanlı

Adres/Address

Konur Sokağı No. 14 Ünveren İşhanı No. 23 Kızılay/Ankara/Türkiye 06420

Kuruluş/Established

1998©

Dergimiz

SOBİAD <https://atif.sobiad.com/>

MLA - Modern Language Association - International Bibliography <https://www.mla.org/> tarafından dizinlenmektedir.

Başlığımızdaki resimler Kâtip Çelebi'nin eserinden alınmıştır.

Basıldığı Yer/Printing Office

Mert Kopyalama Ofis Kirtasiye Bilgisayar Ltd. Şti.

Cinnah Caddesi 34/A Çankaya/Ankara/Türkiye 06690 Tel. +90-312-468 51 88

Basımevi Sorumlusu / Responsible for the Printing Office

Ufuk Sungur

Dergimize gönderilecek yazılarda uyulması gereken kurallar <http://dergipark.gov.tr/stad> adresindeki ana sayfamızda *Yazım Kuralları* sekmesinde yer almaktadır.

ISSN 2536-4863 (Sanal Dergi) ISSN

1301-9155 (Baskı Dergi)

<http://dergipark.gov.tr/stad>

25 Mayıs 2023

MAKALELERİN YAZILIŞINDA UYULACAK KURALLAR İLE KAYNAK GÖSTERME VE KAYNAKÇA HAZIRLAMA İLKELERİ

STAD Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisine gönderilecek makalelerin yazılışında uyulacak kurallar aşağıda belirtilmiştir. Kaynakça, künye düzeni, gönderme ve alıntılarının verilisinde ise APA ilkeleri benimsenmiştir. Söz konusu kural ve ilkelere uymadan yazılan makaleler bilimsel incelemeye alınmayacaktır.

Yazım Kuralları

Makaleler Times New Roman yazı tipinde, 11 punto büyüklüğünde, tek satır aralığında yazılmalıdır.

Makale başlığı, sayfaya ortalanmış, 12 punto büyüklüğünde, kalın, büyük harf yazılmalıdır. Başlık, kısa ve konu hakkında bilgi verici olmalıdır. Başlığın uzunluğu on iki sözcüğü geçmemelidir. Başlıkların makalenin içeriğini ve konu alanını yansıtmaları gerekir. Makale sahibinin adı ilk harfi büyük diğerleri küçük, soyadı ise büyük harf olmak üzere, 10 punto ve ortalanmış olarak başlığın altında verilmelidir. Makale sahibinin unvanıyla birlikte bağlı olduğu üniversitesi ve e-posta adresi soyadının hemen sonunda ve dipnotun başında * imiyle 9 punto olarak belirtilmelidir. Örnek:

*Prof. Dr., Üniversitesi, Fakültesi, Bölümü, adisoyadi@universitesi.edu.tr

Makalenin başında birbirinin eşdeğeri Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özetler yaklaşık 250 sözcük olarak hazırlanmalıdır. Özeti altında birbirinin eşdeğeri Türkçe ve İngilizce en az beş ve en fazla yedi anahtar sözcük bulunmalıdır. Özet ve anahtar sözcükler 9 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. *Bölümler ve Alt Bölümler* Birinci düzey ana başlıklar 11 punto, kalın ve düz olmalıdır.

Çalışmanın konusu, giriş bölümü içinde açıkça belirtilmelidir. Giriş bölümünü sırasıyla yöntem, bulgular, yorum/tartışma ve sonuç bölümleri izlemelidir. İkinci düzey alt başlıklar 10 punto, kalın ve eğik; üçüncü düzey alt başlıklar 10 punto ve eğik; dördüncü düzey alt başlıklar 10 punto, eğik ve bir sekme içeriden başlamalıdır. Her düzey başlıkta kelimelerin ilk harfi büyük harfle yazılmalıdır.

Dipnot ve Kaynakça Kaynaklar APA (American Psychological Association) standartlarına uygun olarak verilmelidir. Yazılarda dipnot verilmesi gerektiğinde, açıklamalar metin içinde numara verilerek sayfa sonunda belirtilmelidir. Dipnotlar 8 punto, Kaynakça kısmındaki kaynaklar 9 punto olmalıdır.

Şekiller Şekil yazısı şeklin altında ve eğer metnin içinde birden fazla şekil yer alıyorsa numaralı olarak verilmelidir. Şeklin adı belirtildikten sonra, eğer şekil bir başka kaynaktan alınmış ise, alıntı yapılan kaynağa gönderme yapılır.

Tablolar Tablolar metin içinde, tablo yazısı tablonun üstünde ve numaralandırılarak verilmeli, içeriği tablo numarasının yanında başlık olarak açıklanmalıdır. Tablo başlıklarının sadece ilk harfleri büyük olarak düzenlenmelidir. Tabloların sağına ya da soluna herhangi bir yazı yazılmamalıdır. Tablolar sadece Word programındaki Tablo menüsünden faydalanılarak yapılmalıdır. Tablo başlığı ve içeriği Calibri 9-10 punto büyüklüğünde olmalı ve tek satır halinde düzenlenmelidir.

Kaynak Gösterme ve Kaynakça Hazırlama

Genel Kurallar

- Yazar sayısı altıdan fazlaysa ilk altı yazarın adları künyede verilir, altıncı yazardan sonra “ve diğerleri” ifadesi kullanılır.
- Kaynağın yayın tarihi bulunmuyorsa en son telif hakkı tarihi verilir. Tarih bilgisi hiçbir şekilde bulunamıyorsa “tarih yok” anlamına gelen “t.y.” kısaltması kullanılır.
- Yayına hazırlayan kişinin adından sonra hazırlayan(lar) yerine (Haz.), editör(ler) yerine ise (Ed.) kısaltması kullanılır.
- Dergi ve kitap adları kısaltılmadan açık bir biçimde eğik olarak yazılır.
- Bildiri kitapları kitap gibi, bildiri kitabından alınan her bildiri de kitap bölümü gibi belirtilir.
- Temel başvuru kaynaklarının (ansiklopedi, sözlük, biyografi vb.) belli bir kısımdan yararlanılan bilgi kitap içinde bir bölüm gibi aktarılır.
- Temel başvuru kaynaklarında maddelerin yazarı belli değilse madde adından giriş yapılır.
- Makale, kitap içinde yayın, bildiri, madde adları tırnak içinde yazılır.
- Tezlerde tezin adından sonra “Yüksek lisans tezi”, “Doktora tezi” ya da “Sanatta yeterlik tezi” ifadeleri kullanılır. Derecenin verildiği üniversitenin adı ve yeri belirtilir.
- Yasa ve yönetmeliklerin kaynak gösterilmesi durumunda künye girişi yasanın adıyla yapılır. Yasanın adından sonra ayrıca içinde yasanın kabul tarihi (sadece yıl olarak), künye sonunda ise yasanın yayımlandığı kaynağın tarihi (gün, ay, yıl olarak) belirtilir.
- Elektronik kaynaklarda temel bilgilerin yanı sıra erişim tarihi ve erişim adresi bilgileri de verilir. Elektronik kaynaklarda son güncelleme tarihi yayın tarihi olarak alınır.
- Mektup, e-ileti, telefon görüşmesi gibi kişisel görüşmelerin kaynakçaya eklenmesi gerekmez, görüşmelere metin içinde gönderme yapılır.

Kaynak Gösterme Kılavuzu

(Yazar, editör, çevirmen vb. soyadları tümüyle, adları ise yalnızca ilk harfleri büyük diğerleri küçük yazılarak belirtilecektir.)

KİTAP

Tek Yazarlı Kitap

Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Kitap adı*. Yayımlandığı şehir: Yayınevi.

Metin içinde gönderme: (Soyadı, Yıl, s.00)

Örnek:

Akalın, Ş. H. (2017). *Geçmişten Geleceğe Türk Sözlükçülüğü*. İstanbul: Elginkan Vakfı (Akalın, 2017, s.12)

Çok Yazarlı Kitap

Soyadı, A., Soyadı, A., Soyadı, A., Soyadı, A., Soyadı, A., Soyadı, A. ve diğerleri. (Yayın Yılı). *Kitap adı*. Yayımlandığı şehir: Yayınevi.

Metin içinde ilk gönderme: (Soyadı, Soyadı, Soyadı, Soyadı, Soyadı ve Soyadı, Yıl, s.00) Metin içinde ikinci ve sonraki göndermeler: (İlk Soyadı ve diğerleri, Yıl, s.00)

Örnek:

Erdoğan, N., Şenyurt, O., Dökmeci, V. (2016). *Tarihsel Süreç İçinde Bankalar Caddesi (Voyvoda Caddesi) ve Günümüzdeki Yapıları*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları. (Erdoğan, Şenyurt ve Dökmeci, 2016, s.43)

Çeviri Kitap

Yazar, A. (Yayın Yılı). *Kitap adı* (A. Soyadı, Çev.). Yayımlandığı şehir: Yayınevi. (Kaynak yapının yayın yılı).

Metin içinde gönderme: (Soyadı ve Soyadı, Yıl, s.00)

Örnek:

Lehrer, J. (2009). *Proust Bir Sinirbilimciydi*. (F. B. Aydar, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. (2007).

Kitap İçinde Yayın (Bölüm veya Makale)

Yazar, A. (Yayın Yılı). “Yayın adı”. Editör (Haz./Ed.) Soyadı A. *Kitap adı*. (Kaynağın sayfa sayıları s.0000). Yayımlandığı şehir: Yayınevi. Metin içinde gönderme: (Soyadı, Yıl, s.00)

Örnek:

Kerman, Z. (2012). “Ahmet Hamdi Tanpınar ve Servet-i Fünuncular”. Ed. Yetiş K. *Edebiyatımızın Zirvesinden Üç İsim Namık Kemal - Ahmet Hamdi Tanpınar - Kemal Tahir*. (s.203-210). İstanbul: Elginkan Vakfı. (Kerman, 2012, s.208)

DERGİ MAKALESİ Tek Yazarlı Makale

Yazar, A. (Yayın Yılı). “Makale adı”. *Dergi Adı*, Cilt (sayı), sayfa sayıları (s.00-00). Gönderme: (Soyadı, Yıl, s.00)

Örnek:

Enginün, İ. (2003). “Atatürk’ün Bir Mektubu”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, LXXXV (616), (s.350352). (Enginün, 2003, s.351)

Çok Yazarlı Makale

Soyadı, A., Soyadı, A., Soyadı, A., Soyadı, A., Soyadı, A., Soyadı, A. ve diğerleri. (Yayın Yılı). “Makale Adı”. *Dergi adı*, cilt (sayı), sayfa sayıları s.00-00.

İlk gönderme: (Soyadı, Soyadı, Soyadı, Soyadı, Soyadı ve diğerleri, Yıl, s.00).

İkinci ve sonraki göndermeler: (Soyadı ve diğerleri, Yıl, s.00)

Örnek:

Akaslan, D., Ernst, F. B., Sarıışık, G. – Erdoğan, S. (2018). “Sanal Gerçeklik Uygulamaları İçin Araştırma ve Eğitim Olanakları”. *Turkish Studies*, 10 (16), (s.1-20) (Akaslan, Ernst, Sarıışık ve diğerleri, 2018, s.12) (Akaslan ve diğerleri, 2018, s.14)

BİLDİRİ Tam Metni Yayımlanmış Bildiri

Yazar Soyadı, A. (Yayın Yılı). “Bildiri Adı”. Editör (Ed.) Soyadı A. *Kitap adı* (sayfa numaraları). Yayımlandığı şehir: Yayınevi.

Metin içinde gönderme: (Soyadı, Yıl, s.00)

Örnek:

Tezcan, N. (2016). “Divan Edebiyatı Estetiğinde Patrona Hitap”. Ed. Yetiş K. *Gelenekten Geleceğe Türk Edebiyatı* (513-524). İstanbul: Elginkan Vakfı.
(Tezcan, 2016, s.518)

Yayımlanmamış Bildiri

Soyadı, A. (Yıl). “Bildiri adı”. Toplantı Adı, Toplantı Yeri’nde sunulan bildiri.
Metin içinde gönderme: (Soyadı, Yıl)

Örnek:

Akalın, Ş. H. (2018). “Türk Sözlükçülüğünde Tanımlama ve Türkçe Sözlük”. IV. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi, İnkumu’nda sunulan bildiri.
(Akalın, 2018)

TEMEL BAŞVURU KAYNAKLARI VE TEZLER

Sözlük Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Yapıt adı*. Yayımlandığı şehir:
Yayınevi.

Metin içinde gönderme: (Soyadı, Yıl)

Örnek:

Ayverdi, İ., Topaloğlu, A. (2007). *Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi.
(Ayverdi, Topaloğlu, 2007, s.363)

Ansiklopedi Maddesi

Soyadı, A. (Yayın Yılı). “Madde Adı”. *Ansiklopedi adı* (cilt, sayfalar). Yayımlandığı şehir: Yayınevi.
Metin içinde gönderme: (Soyadı, Yıl, s.00)

Örnek:

Korkmaz, Z. (2002). “Atatürk ve Dil Devrimi”. *Türkler* (XVIII, 54-64). Ankara: Yeni Türkiye. (Korkmaz, 2002, 56)

Tez

Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Tez adı*. Yüksek lisans/Doktora/Sanatta yeterlik tezi, Üniversite Adı, Yer. Metin içinde gönderme: (Soyadı, Yıl, s.00)

Örnek: Yalçın, S. D. (1998). *XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman*. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
(Yalçın, 1998, s.348)

ELEKTRONİK KAYNAKLAR Makale

Soyadı, A. (Yayın yılı). “Makale başlığı”. *Dergi Adı*, cilt, sayı, sayfa numaraları. gg.aa.yyyy tarihinde <http://www.aaaa.edu.tr> ağ adresinden erişildi. Metin içinde gönderme: (Soyadı, Yıl, s.00)

Örnek:

Türkmenoğlu, T. M. (2016). “Ahmed Vefik Paşa’nın Lehce-i Osmânî Adlı Sözlüğünde /è/ Ünlüsü”. *STAD Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, II, 4, s.47-56.
28.12.2018 tarihinde <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/409559> ağ adresinden erişildi.

Anonim Ağ Sayfası

Kaynak sayfanın adı. (gg.aa.yyyy). gg.aa.yyyy tarihinde <http://ağ> adresinden erişildi. Metin içinde gönderme: (Kaynağın adı, gg.aa.yyyy)

Örnek:

Yayın Tarama Bulgularını Deęerlendirme. (25.12.2018). 28.12.2018 tarihinde <http://tdk.org.tr/> adresinden erişildi.

(Yayın Tarama Bulgularını Deęerlendirme, 25.12.2018)

Cilt 8 • Sayı 1 •

İÇİNDEKİLER

Editörden
Prof. Dr. Nuri YÜCE

Tahir Aşirov
STAVROPOL TÜRKMENLERİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR: A. GULMUHAMMEDOV
(s.1-8)

•
Salide ŞERİFOVA
ALEVİ ŞAİR SAYAT NAVA (SAYAT NOVA)
(s.9-24)

•
Ahmet Bulut ÇELİK
ŞAKİR BALKI'NIN "BÜYÜK USTURALAR" ROMANINDAKİ GÜLDÜRÜ UNSURLARINA
BERGSON'UN "GÜLME" Sİ İLE YAKLAŞMAK
(s.25-34)

•
Emir Can Tuğra ERGÜN
HUZUR ROMANINDA BERGSON FELSEFESİNİN SÜRE VE MEKÂNSAL ZAMAN İLE BİLİNÇ
HALLERİNİN İZLERİNİ SÜRMEK
(s.35-42)

•
Batuhan CÜREBAL
DAĞILIM SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ ÜZERİNE İNCELEME
(s.43-48)

EDİTÖRDEN

Değerli Okurlarımız,

Dergimizin sekizinci cildinin ilk sayısı beş araştırma makalesi ile yayımlanıyor.

Tahir Aşirov, Stavropol Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: A. Gulmuhammedov Örneği konulu yazısıyla bu sayımızda yer alıyor.

Salide Şerifova, Alevi Şair Sayat Nava (Sayat Nova) başlıklı yazısıyla dergimizin yazarları arasına katıldı.

Dergimizin bu sayısına yazılarıyla genç yazarlarımız katkıda bulunuyor:

Ahmet Bulut Çelik, Şakir Balkı'nın "Büyük Usturalar" Romanındaki Güldürü Unsurlarına Bergson'un "Gülme"si ile Yaklaşmak başlıklı yazısıyla bu sayımızda yer alan genç kalemlerimizden.

Emir Can Tuğra Ergün, Huzur Romanında Bergson Felsefesinin Süre ve Mekânsal Zaman ile Bilinç Hallerinin İzlerini Sürmek makalesiyle bu sayımızda aramıza katıldı.

Batuhan Cürebal da Dağılım Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine İnceleme adlı dil makalesiyle dergimizin bir başka genç yazarı.

Önümüzdeki sayılarımızda görüşmek dileğiyle...

Prof. Dr. Nuri YÜCE

Editör

STAVROPOL TÜRKMENLERİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR: A. GULMUHAMMEDOV ÖRNEĞİ

*Tahir AŞİROV**

Özet

Sovyet Türkmenistanı'nda ilk yıllarında Stavropol Türkmenleri üzerine meşhur yazarlar tarafından birçok çalışma yapılmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalar üzerine eleştirel yazılar da konu olmuştur. Bu eleştirel yazıları kaleme alan Türkmen âlimlerinden biri de Abdulhekim Gulmuhammedov'dur (1885-1931). Gulmuhammedov 1930 yılında "Türkmenistan" gazetesinde, Gurban Kuliyeв'in 1929 yılında aynı gazetede Stavropol Türkmenleri ile ilgili "İstavropol Türkmenleri Hakkında" (Stavropol Türkmenleri Hakkında) başlıklı makalesine "Yol. Gulıyıfın, İstavropol Türkmenleri Atlı Makalası Hakkında" (Sayın Kuliyeв'in Stavropol Türkmenleri Adlı Makalesi Hakkında) adıyla eleştirel bir yazı kaleme almıştır. Dönemin bilim adamlarından olan Kuliyeв'in "İstavropol Türkmenleri Hakkında" (Stavropol Türkmenleri Hakkında) adlı makalesi, Stavropol Türkmenleri hakkında önemli bilgiler ihtiva eden ve beş bölümden oluşan güncel bir yazıdır. Gulmuhammedov, Kuliyeв'in "İstavropol Türkmenleri Hakkında" (Stavropol Türkmenleri Hakkında) adlı makalesinin ilk iki bölümünü esas almış ve tenkidî yazısını bunun üzerine yazmıştır. Gulmuhammedov Kuliyeв'in makalesini eleştirme gayesinin ilmî olduğunu bizzat yazısında ifade etmektedir. Yazarın amacı Türkmen tarihinin doğru yazılmasıdır. Gulmuhammedov'un bu yazısı, Türkmen tarihi ve tarih yazıcılığı açısından değerli bir tarihî metin olmakla birlikte dönemin Türkmen düşünce tarihinin de bir tezahürüdür.

Anahtar kelimeler: Sovyet Türkmenistanı, Stavropol Türkmenleri, Kuliyeв, Gulmuhammedov, Eleştiri

STUDIES ON THE STAVROPOL TURKMEN: EXAMPLE OF A. GULMUHAMMEDOV

Abstract

In the first years of Soviet Turkmenistan, many studies were carried out by famous writers on Stavropol Turkmen. Critical articles were also written on the studies carried out in this period. One of the Turkmen scholars who penned these critical writings is Abdulhekim Gulmuhammedov (1885-1931). Gulmuhammedov in the newspaper "Turkmenistan" in 1930, Gurban Kuliyeв's article on Stavropol Turkmen in the same newspaper in 1929, titled "İstavropol Türkmenleri Hakkında" (About the Turkmen of Stavropol), "Yol. Gulıyıfın, İstavropol Türkmenleri Atlı Makalası Hakkında" (About Mr. Kuliyeв's article titled Stavropol Turkmens). Kuliyeв's article "İstavropol Türkmenleri Hakkında" (About the Turkmen of Stavropol) is a current article that contains important information about the Turkmen of Stavropol and consists of five parts. Gulmuhammedov based the first two chapters of Kuliyeв's article "İstavropol Türkmenleri Hakkında" (About the Turkmen of Stavropol) and wrote his criticism article on it. Gulmuhammedov himself states in his article that the purpose of criticizing Kuliyeв's article is scientific. The author's aim is to write the Turkmen history correctly. This article of Gulmuhammedov is a valuable historical text in terms of Turkmen history and historiography, as well as a manifestation of the Turkmen intellectual history of the period.

Keywords: Soviet Turkmenistan, Stavropol Turkmens, Kuliyeв, Gulmuhammedov, Criticism.

* Dr. Tahir AŞİROV, Türkmenistan İlimler Akademisi Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü, tahirasirov@gmail.com / 0000-0002-9684-0834 Gönderim tarihi: 24/10/2022 Kabul tarihi: 28/03/2023

Giriş

Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin tarihi, ekonomisi, siyasal ve sosyal hayatı hakkında farklı yazarlar tarafından erken bir zamandan itibaren araştırmalar yapılmıştır (Aşirov vd. 2022a: 147-153; Hatunoğlu ve Aşirov, 2022: 83-98). Aynı şekilde Stavropol Türkmenleri, Sovyet Türkmenistanı döneminde üzerine ünlü yazarlar tarafından birçok çalışma yapılan Kuzey Kafkasya Türkmenlerindedir (Aşirov ve Albayrak, 2020a: 96-113). Ayrıca bu çalışmalar üzerine yazılan eleştirel yazılarda, konu Stavropol Türkmenleri ~~konu~~ olmuştur. Bunlardan biri de Sovyet Türkmenistanı'nda Türkmen dili ve edebiyatı konularında eleştirel yazılara imza atan Türkmen düşünür Abdulhekim Gulmuhammedov'un (1885-1931) yazısıdır (Aşirov ve Albayrak, 2020b: 106-115). Gulmuhammedov, 1930 yılında "Türkmenistan" gazetesinde "Yol. Gulıyın, İstavropol Türkmenleri Atlı Makalesi Hakkında" (Sayın Kulıyev'in Stavropol Türkmenleri Adlı Makalesi Hakkında) adıyla Gurban Kulıyev'in Stavropol Türkmenleri üzerine kaleme aldığı ve 1929 yılında aynı gazetede yayımladığı "İstavropol Türkmenleri Hakkında" (Stavropol Türkmenleri Hakkında) adlı makalesine tenkidî bir yazı yayımlamıştır (Gulmuhammedov, 1930). Dönemin bilim adamlarından olan Kulıyev'in "İstavropol Türkmenleri Hakkında" adlı makalesi, Stavropol Türkmenleri hakkında önemli bilgiler ihtiva eden güncel bir yazıdır (Aşirov vd., 2022b: 218-230).

Gulmuhammedov, ilk olarak yazısına Kulıyev'in "Türkmenistan" gazetesinin 242-244. sayılarında yayımlanan "İstavropol Türkmenleri [Hakkında]" (Stavropol Türkmenleri [Hakkında]) başlıklı makalesini okuduğunu ifade ederek başlamaktadır. Bu bağlamda Gulmuhammedov Sovyet Türkmenistanı'nda Stavropol Türkmenleri üzerine kaleme alınan çalışmalar ve yayınlar hakkında bilgi vermektedir. Bu dönemde Türkmenistan'da yayımlanan yazıların tamamının Stavropol Türkmenlerinden olan aydınlar tarafından kaleme alındığını ifade etmektedir. Bu nedenle Stavropol Türkmenleri üzerine Türkmenistan Türkmenlerinden ilk yazı yayımlama onuruna sahip olan kişinin Kulıyev olduğunu şu şekilde dile getirmektedir: "Bu konuda ilk şeref yoldaş Kulıyev'indir!" (Gulmuhammedov, 1930). Ancak Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında Stavropol Türkmenleri üzerine meşhur düşünür Kümüşali Böriyev'in (1896-1942) 1925 yılında "Türkmenskaya İskra" gazetesinde "Stavropolskiye Turkmeni" (Stavropol Türkmenleri) adıyla Stavropol Türkmenlerini konu edinen Rusça bir yazısı yayımlanmıştır (Aşirov, 2022: 279).

Gulmuhammedov, Kulıyev'in makalesinin beş bölümden oluştuğunu ve ilk iki bölümünün Stavropol Türkmenlerinin tarihi olduğunu diğer bölümler ise lehçesi, sosyal hayatı, ekonomisi ve yönetimi alanlarını ihtiva eden önemli bilgiler bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Gulmuhammedov, Kulıyev'in yazısının son üç bölümü ile ilgili verdiği bilgiler için onu kutlamanın gerekliliğinden bahsetmektedir (Gulmuhammedov, 1930). Ancak Gulmuhammedov Kulıyev'in yazısının ilk iki bölümünü eleştirmekte ve bu konuyu şu şekilde dile getirmektedir: "Yoldaş Kulıyev'in Stavropol Türkmenleri hakkında ele aldığı beş bölümün beşinde de meseleyi iyice incelemiştir demek mümkün değildir. Onun makalesinin üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerinde iyice araştırılan/incelenen değerli bilgiler olmak ile birlikte birinci ve ikinci bölümlerinin tarihî kısmındaki bilgiler, hatalıdır" (Gulmuhammedov, 1930). Bu nedenle Gulmuhammedov, Kulıyev'in yazısının ilk iki bölümünü inceleyeceğini şu şekilde dile getirmektedir: "Yoldaş Kulıyev'in makalesinin üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerini eleştirmeden/ele almadan, onun ilk ve ikinci bölümlerini değerlendireceğiz" (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov, Kulıyev'in yazısının tarih bölümünün hatalı olduğunu dile getirerek onun nedenini ise şöyle açıklamaktadır: "O hatalar da yoldaş Kulıyev'in tarih ilmi ile meşgul olan birisi olmadığından kaynaklanan bir yanlışlık olsa gerektir" (Gulmuhammedov, 1930). Gulmuhammedov bunun sebebinin yazarın tarih ilmi ile derin araştırmalarının, çalışmalarının olmamasına bağlamaktadır. Diğer bir ifade ile tarihçi olmamasına bağlamaktadır. Ayrıca Gulmuhammedov tartışma ahlakının öneminden bahsetmektedir. Bu bağlamda daha önceki edebî esasta Hallı Şaberdiyev ile geçen tartışma konusuna atıfta bulunmaktadır (Aşirov ve Albayrak, 2020: 106-115). Bu nedenle de Gulmuhammedov eleştirisinin gayesini şu şekilde dile getirmektedir: "Bunu yaparken Yoldaş Kulıyev'i küçümsemek veya bilgisiz kabul etmek – halk nazarında saygısını düşürmek gibi kötü niyetle değil, belki saf ilmî gaye ile

eleştirilecektir” (Gulmuhammedov, 1930). Çünkü Gulmuhammedov’a göre söz konusu Türkmen tarihidir: “Bu yazı söz konusu Türkmen milletinin tarihi hakkındadır. Onu doğru bir şekilde inceleyip güvenilir kaynaklardan delillerle ortaya koymak her birimizin borcudur” (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov “Yoldaş Kuliyev makalesinin tarihi esas teması (mevzusu), işte bundan ibaret” diyerek “Hive Türkmenleri” merkezli tespitini ilk şu şekilde yapmaktadır: “Orta Asya Türkmenlerinin Sarık, Salır, Teke, Yomut (Yoldaş Kuliyev’e göre Orta Asya Türkmenleri söz konusu dört Türkmen kabilelerinden ibaret); nüfusunun esas Hive Türkmenleri olduğu gibi Stavropol Türkmenlerinin de esası, yine o Hive Türkmenleridir” (Gulmuhammedov, 1930). Gulmuhammedov, Kuliyev’in makalesi üzerindeki ikinci tespitini şu şekilde ifade etmektedir: “Hive Türkmenleri, Hive [halkının] İslam dinini henüz kabul etmesinden de sekiz ve dokuz yıl önce oraya yerleşmişlerdir.” (Gulmuhammedov, 1930). Yazar, Kuliyev’in makalesinin üçüncü tespitini ise şöyle açıklamaktadır: “O eski zamanda Hive Türkmenleri zulüm edilmesinden sonra Türkmenler Hive’den dağılıp; a) Bir bölümü şimdiki Kerki bölgesinden; b) İkinci bölümü Marı, Tecen genel olarak Kese Arkaç’tan; c) En son üçüncü bölümüne Mañışlak’tan çıkmışlardır diye bir grup tarihî esası olmayan fikirleri ileri sürdükten sonra Yoldaş Kuliyev sözüne devam edip Stavropol Türkmenlerinin bundan 300 yıl önce bir zamanda, göç ettiklerini ve onların göç etmelerinin de sebeplerini şöyle göstermektedir” (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov, Mañışlak Türkmenlerinin (Begcanov, 1993) Kuzey Kafkasya’ya göç etmelerinin nedenlerini üç sebebe dayandırdığını dile getirmektedir. Kuliyev bu konuyu yazısında, ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır (Aşirov vd., 2022b: 218-230). Gulmuhammedov, Kuliyev’in Stavropol Türkmenleri ile ilgili ortaya attığı tarihi bilgiyi kısaca bu şekilde özetlemekte ve onun Stavropol Türkmenleri ile ilgili verdiği bilgileri incelemeye başlamaktadır: “Şimdi onun ileri sürdüğü tarihi hâllerin gerçek olup olmadığına bir göz gezdirelim” (Gulmuhammedov, 1930).

I. Hive Türkmenleri

Gulmuhammedov, Kuliyev’in Türkmen tarihini “Hive Türkmenleri” merkezli değerlendirdiğini ifade etmektedir. Gulmuhammedov, Kuliyev’in Stavropol Türkmenleri’nin aslının Hive Türkmenleri olduğuna dair görüşünü şöyle hatalı bulmaktadır: “Yoldaş Kuliyev Sarık, Salır, Teke, Yomut gibi günümüz Türkmen milletinin kuruluşunun bir kısmını oluşturan bu dört kabileyi zikrederek onların da aslının Hive Türkmenleri diye mücmel bir fikri ileri sürmesi yanlış ve esassızdır” (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov Türkmen boylarından/kabilelerinden olan Sarık, Salır, Teke, Yomut aslını şu şekilde dile getirmektedir: “Sarık, Salır, Teke, Yomut Türkmen uruklarının aslı olacak “Hive Türkmenleri” hangi Türkmenler? Cavdur, Gökleş, Garadaşlı, Ärsarı, Bayat, Agra, Gırgın mı? Hangisi? Şüphesiz hiçbiri değildir! Bu Türkmen uruklarının birkaçı Türkmen’in en kadim ve en eski uruklarından olmakla birlikte hiçbiri kadimden Hive’de oturup tüm Orta Asta Türkmenlerinin esasını teşkil etmemiştir. Yoldaş Kuliyev’in Hive Türkmenlerinin esasını teşkil etmemiştir” (Gulmuhammedov, 1930). Aynı şekilde Gulmuhammedov Kuliyev’in “Hive Türkmenleri” ifadesinin de hatalı olduğunu şu şekilde dile getirmektedir: “Yoldaş Kuliyev’in Hive Türkmenleri diye ifade ettiği kavramı sunî bir kavramdır. Yoldaş Kuliyev’in kol olarak saydığı: Salır, İğdir Türkmen’in asıl ve temel uruklarından olup, onların hakkında 1000 yıllık bir tarihi bilginin sahibiyiz” (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov, Kuliyev’in “Hive Türkmenleri” ile ilgili görüşünü tarihi kaynaklarla değerlendirmeye başlamaktadır. Bu konuda Türkmen dilinin, edebiyatının, medeniyetinin ve tarihinin üç temel kaynağı olan eserlerine müracaat etmektedir. İlk olarak Mahmûd bin Hüseyîn bin Muhammed el-Kâşgari’nin “Dîvânü Lugâti’t-Türk” adlı eserine atıf yapmaktadır: “Kitabını bundan 855 yıl önce yazan Mahmut Kaşgari, Türkmen urukları hakkında geniş ve tam bilgi vermektedir. 1074 miladi ve 466 hicri tarihlerinde kitabını yazan Kaşgarlı Mahmut, o zamandaki Türkmen uruklarının tüm teşkilatlarından hem dil şivelerinden, mal hâllerinin damgalarından geniş haberdar, Türkmen uruklarının da isimlerini yazmıştır” (Gulmuhammedov, 1930).

Aynı şekilde Gulmuhammedov Türkmen urukları ile ilgili Reşîdüddîn Fazlullâh el-Hemedânî’nin (ö. 718/1318) “Câmiu’t-Tevârih” adlı eserine atıf yapmaktadır: “Mahmut Kaşgari’den sonra yıl, 1910-11

miladide yani Mahmut Kaşgarî'den 237 yıl sonra kitabını yazan meşhur tarihçi “Reşideddin” Türkmen tarihi ve onun urukları hakkında bilgi veriyor” (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov Türkmen urukları ile ilgili tam bilginin Ebülğazi Bahadır Han'ın (1603- 1663) “Şecere-i Terâkime” adlı eserinde olduğunu şu şekilde dile getirmektedir: “En son ve en tam malumatı biz, XVII. yüzyılda yaşamış olan meşhur Hive Hanı “Abulgazi” Han'ın kitabında görüyoruz” (Gulmuhammedov, 1930). Bununla birlikte Ebülğazi Bahadır Han'ın 1659-1660 yılları arasında “Şecere-i Terâkime” adlı eserini ve 1663 yılında ise “Şecere-i Türk” isimli kitabını yazdığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov Mahmûd Kâşgarî'nin “Dîvânü Lugâti't-Türk”, Reşîdüddîn “Câmiu't-Tevârih” ve Ebülğazi Bahadır Han'ın “Şecere-i Terâkime” adlı eserlerinde Türkmen uruklarının bilgisinin olduğunu belirtmektedir. Gulmuhammedov söz konusu eserler temelinde tablo oluşturmuştur. İlk olarak “Dîvânü Lugâti't-Türk” geçen yirmi iki (2014: 26-28), “Câmiu't-Tevârih” (1952: I/88-90) ve “Şecere-i Terâkime” (1991: 28-29) ismi geçen yirmi dört Türkmen boyunu getirmektedir (Gulmuhammedov, 1930). Bundan sonra Gulmuhammedov şöyle demektedir: “İşte Türkmen'in en kadim zamandan bu yana bize malum olan asıl urukları bu yukarıdakilerden ibarettir” (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov Türkmen tarihi ile ilgili temel kaynaklardaki bilgileri zikrettikten sonra konunun anlaşıldığını belirtmekte ve zikri geçen urukların her birinin özgün ve asıl boy olduğunu ifade etmektedir: “Yukarıdaki Türkmen uruklarının hiçbirisi Hive'de ikamet edip, tüm Türkmen uruklarının temelini teşkil etmiyordu. İşte yukarıdan bu yana yazıp geldiğimizden tüm Orta Asya Türkmenlerinin temeli “Hive Türkmenleri” diye ifade edilen fikrin, temelsiz bir şey olduğu anlaşılmalı” (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov, Kuliyev'in “Hive Türkmenleri” ile ilgili görüşünü şöyle tamamlamaktadır: “Yoldaş Kuliyev'in ileri sürdüğü fikirlerin bir sene de dayanmadığı açıktır” (Gulmuhammedov, 1930). Gulmuhammedov'un Kuliyev'in “Hive Türkmenleri” ile ilgili görüşü, Stavropol Türkmenleri ve onlarla ilgili yazılar bağlamında değerlendirildiğinde, Türk dünyasını Hive merkezli bir tarih okumanın sonucu olduğu düşünülebilir. Nitekim Kuliyev'in de bunun etkisinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Stavropol Türkmenleri üzerine yazılar kaleme alan Sergey Vasilyeviç Farforovski'nin (1878- 1938) 1911 yılında “Truhmeni (Turkmeni) Stavropolskoy Gubernii” (Stavropol Valiliği Truhmenleri (Türkmenleri) adıyla yayımladığı yazısında, bu konuya açıklık getirebilir (Farforovskiy, 1911: 181-220). Nitekim Farforovskiy yazısında bu konuyla ilgili şöyle demektedir: “Türkmenler XVII. yüzyılda Hive'den, göçebelik ettikleri yerden çıktılar. Uzun zamandır Türkmenler Hazar Denizi'nin yakınında yaşıyorlardı” (Farforovskiy, 1911: 186).

II. Hive ve Türkmenler

Gulmuhammedov Kuliyev'in yazısındaki ikinci sorunu şu şekilde dile getirmektedir: “Şimdi gelsek Yoldaş Kuliyev'in ileri sürdüğü tarihi meselenin ikinci tarafına: onda Yoldaş Kuliyev kendinin önceki “Hive Türkmenleri” isimlendirdiği Türkmenleri, İslam dini Hive'ye gelmeden de 8/9 yıl önce getiriyor! Böyle bir tarihi bilgi hiçbir yerde yoktur. Yoldaş Kuliyev bu tarihi bilgiyi nereden buldu ki?” (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov Hive Türkmenleri ile ilgili “Vasilovski” ismini kaynak olarak zikretmektedir (Gulmuhammedov, 1930). Ancak Hive Hanlığı ile ilgili N. İ. Veselovski'nin 1877 yılında Sankt-Petersburg'da “Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyatşego” (Antik Çağlardan Günümüze Hive Hanlığı Hakkında Tarihî ve Coğrafi Bilgiler Üzerine Deneme) adlı eserini görmek mümkündür. Bu eserde aynı konu yer almaktadır (Veselovskiy, 1877).

Gulmuhammedov, Ebu İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisî İstahrî'nin “el-Mesâlik ve'l-Memâlik” (Yollar ve Yurtlar) adlı eserine atıf yapmaktadır (Gulmuhammedov, 1930). Gulmuhammedov Sirderya/Seyhun deryanın ayağında yaşayan Türkmenler, X. yüzyılda göçmeye başlamışlardır: “VIII-IX. yüzyıllarda Sirderya/Seyhun deryanın ayağında ikamet eden Türkmen halkı, X. yüzyılda oradan

göçmeye başlamışlardır” (Gulmuhammedov, 1930). Gulmuhammedov bu dönemde Türkmenlerin üç bölüme ayrıldığını şu şekilde dile getirmektedir: “Sirderya ayağından göçen Türkmenler üç bölüme ayrılıp, ilk bölümü Volga [İtil] deryasını geçip güney Rusya çölleri ile Balkan yarım adasına varmışlardır, Girik, Bulgar, Slav halkları ile karışıp eriyip bitmişlerdir. İkinci bölümü... Mañğışlak yarımadasına gelmişlerdir” (Gulmuhammedov, 1930). Gulmuhammedov bu iki görüşü beyan ettikten sonra İstahrî'nin “el-Mesâlik ve'l-Memâlik” adlı eserine atıf yapmaktadır. Sonra Gulmuhammedov göç eden Türkmenlerin üçüncüsünü ise şöyle açıklamaktadır: “Üçüncü bölümü de Türkmen'in Kınık uruğundan olan Selçuk'un oğullarının kolu altında, Nur-Ata ve Buhara taraflarına inmişlerdir.” (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov Harezmi bölgesine (Orazsahedov, 2019: 331-359) Türkmenlerin gelişini X. yüzyıl olarak tarihlemekte ve bununla ilgili açıklamadan sonra meşhur Rus şarkiyatçı Vasiliy Vladimiroviç Bartold'un (1869–1930) “Turkestan” eserine atıf yapmaktadır (Gulmuhammedov, 1930). Bartold'un “Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya” (Moğol İstilas Döneminde Türkistan) adıyla yayımlanan eserinde, söz konusu mevzu bahsedilmektedir (Bartold, 1900: 315-323).

Gulmuhammedov Mahmûd Kâşgarî'nin “Dîvânü Lugâti't-Türk” adlı eserine atıf yaparak Mañğışlak diyarının Türkmen ülkesi olduğunu şu şekilde dile getirmektedir: “Mahmut Kaşgarî da Mañğışlak'ı Türkmen ülkesinden sayıyor” (Gulmuhammedov, 1930). “Dîvânü Lugâti't-Türk” adlı eserde, Mañğışlak ile ilgili bilgi şöyle geçmektedir: “Man Kışlag: Oğuz beldelerinde bir yerin adı, bir şehir ismi” (Kâşgarî, 2014: 761).

Aynı şekilde Bartold da Mañğışlak konusunu ele alan tarihçilerdendir. Bartold eserinde, Mañğışlak bölgesini Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki dağlık bir yarımada olarak belirtmekte ve onu ilk defa İstahrî'nin “el-Mesâlik ve'l-Memâlik” adlı eserinde, Farsça “Kara Dağ” anlamına gelen “Siyah Kuh” adıyla andığına atıf yapmaktadır (Bartold, 1965: 479-480). İstahrî'nin eserinde “Siyahkuh tarafındaki Oğuz ülkesi çölü... Burada bulunan adlar ormanlık, ağaçların ve akarsuların bulunduğu adalardır. Bu adalarda insan yoktur. Bunlardan birisi Siyahkuh adasıdır. Burası ormanlık, ağaçların, akarsuların ve vahşi hayvanların bulunduğu bir adadır... Buradan sonra, Siyahkuh dışında bu civarda insanların oturduğu herhangi bir yer bilmiyorum. Siyahkuh'ta Türklerden bir topluluk oturur” (İstahrî, 1927: 218-219).

Gulmuhammedov Türkmenlerin Mañğışlak bölgesine yerleşmelerinin İbnu'l-Esir'e atıf yaparak açıklamaktadır: “Mañğışlak yarımadasındaki Türkmenlerin 1152 tarihinde Harezmsah Atsız'a boyun olduklarını, “İbnu'l-Esir” adlı Arap tarihçisi yazıyor” (Gulmuhammedov, 1930). Ayrıca yazar, Mañğışlak'ta Türkmenlerin Moğollara karşı savaştıklarını da kaydetmektedir. Bu dönemde Türkmenler, Altın Ordu hanlığı yönetiminde kalmıştır. Türkmenlerin Altın Ordu hanlığına bağlandığını ve hanlığın on birincisi olan Batu Han'ın lakamı olan “Sayın Han” adı bağlamında “Sayın Han İli, Seyin Han Türkmen'i” diyerek isimlendirildiğini açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov XVI. yüzyılın başlarında Emir Timur evlatlarını Orta Asya'yı aldılar ve Buhara ve Hive adıyla iki yönetim merkezi kurduklarını belirtmektedir. Yazar, Türkmenlerin durumunu meşhur tarihçi Hive Hanı Ebu'l-Gazi Han'ın yazdığı iki eserden çıkardığını ifade etmektedir. Ayrıca bu dönemde Türkmenlerin durumu ile ilgili “Vasilovski” atıf yapmaktadır (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov Mañğışlak'tan Türkmenlerin 1637-1638 yılları arasında Kalmıkların Mañğışlak yarımadasını almaları olduğunu Ebu'l-Gazi Han'a atıf yaparak açıklamaktadır. Ayrıca yazar, erken bir zamanda Türkmenlerin Mañğışlak'ta olduğunu belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1930). Gulmuhammedov Türkmenlerin Mañğışlak'tan göç ederek Stavropol'a gitmelerini, ekonomik nedene bağlamayarak baskı sonucu çıkarıldığını belirtmektedir (Gulmuhammedov, 1930).

Gulmuhammedov beş bölümden oluşan kapsamlı makalesinin sonunda “netice” başlığı ile bir sonuç yazmıştır. Yazar sonuçta ilk paragrafta tarihi materyalizm metodu ile irdelendiğinde göçün mecburu olduğunu ifade etmektedir: “Geçmeli halkların tarihini, tarihi materyalizm metodu ile incelendiğinde bundan başka yol yoktur” (Gulmuhammedov, 1930). Yazar, Stavropol Türkmenlerin Mañğışlak'tan

göçmelerinin nedenini mecburu göç şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca Gulmuhammedov Türkmen tarih yazıcılığına dair temel bilgiler vermektedir: “Orta Asya Türkmenlerinin tarihini sosyalist bir şekilde yazma zamanı geliyor. Bundan dolayı Türkmen halkının tarihinde olup geçmiş her bir sosyal olayları doğru kaynaklardan hakiki deliller ile ortaya çıkarıp açıklamak gerekli de onun zamanı geldi” (Gulmuhammedov, 1930). Bu dönemde Sovyet Türkmenistanı’nda yeni bir tarih yazıcılığının başladığını da görmek mümkündür (Aşirov, 2018: 324-338).

Sonuç

Sovyet Türkmenistanı’nın ilk yıllarında Kuzey Kafkasya Türkmenleri ile ilgili tarihi çalışmalar yayımlanmıştır. Stavropol Türkmenleri ile ilgili önemli bilgililer ihtiva eden yazılara imza atanlardan biri de Gurban Kuliyev’dir. Dönemin ideolojisi temelinde yazısını kaleme alan Kuliyev’in makalesinin, Stavropol Türkmenleri hakkında değerli bir çalışma olduğu söylenebilir. Abdulkerim Gulmuhammedov, Kuliyev’in beş bölümden oluşan makalesinin ilk iki bölümüne eleştirel bir yazı kaleme alarak Stavropol Türkmenlerini konu edinmiştir. Gulmuhammedov, Kuliyev’in “Hive Türkmenleri” ile ilgili görüşünü tarihi kaynaklarla değerlendirmekte ve eleştirilerini kaynaklar bağlamında Stavropol Türkmenlerinin tarihini ortaya koymaya çalışmaktadır. Gulmuhammedov’un Kuliyev’in makalesinin eleştirisinde sadece ilmî gaye güttüğünü de belirtmektedir. Gulmuhammedov’un bu yazısı, Türkmen tarihi ve tarih yazıcılığı açısından değerli bir tarihî metin olmakla birlikte Türkmen düşünce tarihinin de bir tezahürü olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Abulgazi, Bahadır Han. (1991). Türkmenlerin Nesil Daragıtı (Şecere-e Terakeme). haz. G.Gurbanov, T. Nepesov. Aşkabat: Metbugat neşriyatı.
- Aşirov, T. ve Albayrak, Ç. (2020b). “Sovyet Türkmenistanı’nın İlk Yıllarında Edebî Eleştiri -A. Gulmuhammedov ile H. Şahberdiyev Eleştirileri Bağlamında-”. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3 (1): 106-115.
- Aşirov, Tahir ve Albayrak, Çağdaş. (2020a). “Sovyet Türkmenistanı’nın İlk Yıllarında Stavropol Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: Tülek Nazarov Örneği”. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 4 (1): 96-113.
- Aşirov, Tahir, Durdygylyjov, Parahat ve Gaýypnazarov, Serdar. (2022a). “Kuzey Kafkasya (Stavropol) Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: A.A. Volodin”. Türkmen Bilgesi Yusuf Azmun’a Armağan. (ed. E. Uçar, Y.E. Tansü). Ankara: İksad Yayınevi, s. 147-153.
- Aşirov, Tahir, Gaýypnazarov, Serdar ve Durdygylyjov, Parahat. (2022b). “Sovyet Türkmenistanı’nın İlk Yıllarında Stavropol Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: G. Kuliyev Örneği”. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi 6 (1): 218-230.
- Aşirov, Tahir. (2018). “Türkmen Tarih Yazıcılığında “İlhak” Konusu”. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 18 (2): 324-338.
- Aşirov, Tahir. (2022). “Sovyet Türkmenistanı’nda Stavropol Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: K. Böriyev Örneği”. Uluslar Arası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu 2-3 Aralık 2022 İzmir. Bildiri Özetleri Kitabı. İzmir: Asos Yayınları, s. 279.
- Bartold, V. V. (1900). Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya. Sankt-Petersburg: Tip. İmp. Akad. Nauk.
- Bartold, V.V. (1965). Sochineniya. T. III. Rabotı po İstoriçeskoj Geografii. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Begcanov, A. (1993). Mañğışlak Türkmenleri XVIII-XIX Asırlarda. Aşkabat: Bereket-Bina Neşriyatı.
- Böriyev, Kümüşali. (1925). “Stavropolskiye Turkmeni”. Türkmenkaya İskra Gazetesi.
- Farforovskiy, S. V. (1911). “Truhmeni (Turkmeni) Stavropolskoy Gubernii”. İzvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i Etnografii pri Kazanskom Gosudarstvennom Universitete imeni V.I. Ulyanova-Lenina. 27 (1-6): 181-220.
- Gulmuhammedov, Abdulhekim. (1930). “Yol. Guliyfın, İstavropol Türkmenleri Atlı Makalası Hakında”, Türkmenistan Gazetesi I. (6 Temmuz 1930), II. (7 Temmuz 1930), III. (8 Temmuz 1930).

- Hatunoğlu, Nurettin ve Aşirov Tahir. (2022). “Sovyetler Döneminde Astrahan Türkmenleri Üzerine Araştırmalar: K. Böriyev ve C. Mustakova Örneği”. *Uluslar arası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmalar Dergisi*, 4 (7): 83-98.
- İstahrî, (1927). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden: Brill.
- Kâşgarlı Mahmud. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş - Metin - Çeviri - Notlar – Dizin*. haz. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Orazsahedov, Abdyllo. (2019). “Türk-İslâm Şehri Gürgeç ve Moğol İstilasındaki Akıbeti”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1): 331-359.
- Raşid ad-Din. (1952). *Sbornik Letopisey [Câmiu't-Tevârîh]. I-III. Kniga pervaya*. Per. L.A.Hetagurova. Red. A.A.Semenova. Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Veselovskiy, N. İ. (1877). *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyatşego*, S-Peterburg: Tipografiya brat. Panteleyevih.

ƏLƏVİ ŞAİRİ SƏYAT NƏVA (SAYAT NOVA)

Prof.Dr. Salide ŞERİFOVA (Salidə ŞƏRİFOVA)¹

Xülasə

Səyat Nəvanın özünüküləşdirilməsi prosesi özünü daim göstərməkdədir. Səyat Nəvanın milli mənsubiyyətinin dəqiq təqdim edilməsi zəruri məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Səyat Nəvanın ermənilər tərəfindən özünüküləşdirilməsinə cəhdləri bu şairin milli kimliyinin həqiqiliyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasının labüd məsələ olmasını aktuallaşdırmaqdadır. Səyat Nəvanın erməni şairi olması ətrafında təbliğat daim aparılmaqdadır.

Səyat Nəva poetik nümunələrində ələviliyi təbliğ etmişdir. Səyat Nəva Səfəvilik təriqətinin meydana olduğu dövrdə yaşamış, yazıb-yaratmışdır. Şeirlərində Şah İsmayıl Xətaiyə müraciət etməsi bundan irəli gəlir. Şair Şah İsmayıl Xətaini özünə pir hesab etmiş və bu təriqətin ideyasının daşıyıcısı olmasını əks etdirmişdir.

Səyat Nəva yaradıcılığı bizə anlatdı ki, milli irsimizin ermənilər tərəfindən özünüküləşdirilməsi cəhdlərinin qarşısının alınması istiqamətində işlərin aparılması ədəbiyyatımızın prioritet addımlarından birinə çevrilməlidir. Ələvi şairi Səyat Nəva dünya ictimaiyyəti tərəfindən ana dilində yazıb və bəhrələnən Azərbaycan şairi kimi qəbul edilməlidir. Səyat Nəva yaradıcılığının qorunması, təbliğ edilməsi və tanınması ətrafında addımlar atılmalıdır. Bu həm də parça-parça bölünmüş Azərbaycan xalqının qarşısında duran məsələlərdən biridir. Şairlərimizin başqa adlarla müxtəlif xalqlar tərəfindən mənimsənilməsi, dünyanın müxtəlif məkanlarındakı Azərbaycan xalqının başqa adlar adında təqdim edilməsi, xalqımızın müxtəlif adlarla adlandırılması, yeni millətlər yaradılması və s. kimi aktual problemlər hələ həllini gözləməkdədir. Məsələn, Yerevanda yerləşən Azərbaycan xalqına məxsus məscid türkmən məscidi kimi, İraqda məskunlaşmış afşarların Azərbaycan xalqı ilə bağlılığının yox edilərək başqa bir millət kimi təqdim edilməsi və s. məsələlər həlli yolunu tapmamışdır.

Açar sözlər: ələvi şairi, milli irs, Azərbaycan türkcəsi, erməniləşdirilmiş şair, türk, aşiq

ALEVI ŞAİR SAYAT NAVA (SAYAT NOVA)

Özet

Sayat Nava'nın kendini gerçekleştirme süreci sürekli kendini gösteriyor. Sayat Nava'nın uyruğunun doğru sunumu gerekli bir konu olarak dikkat çekiyor. Ermeniler tarafından Sayat Nava'yı sahiplenmeye yönelik girişimler, bu şairin ulusal kimliğinin gerçekliğinin dünya toplumuna iletilmesini acil hale getiriyor. Ermenilerin Sayat Nava'nı silahlandırma girişimi kendini açıkça göstermektedir. Sayat Nava'nın Ermeni şair olduğu konusunda sürekli propaganda yapılıyor.

Sayat Nava şiirsel örneklerinde Aleviliği öne çıkarmıştır. Sayat Nava, Safevi mezhebinin meydana olduğu dönemde yaşamış ve yazmıştır. Bu nedenle şiirlerinde Şah İsmail Hatayiye atıfta bulunur. Çünkü şair Şah İsmail Hatayi kendini kıdemli olarak görmüş ve bu tarikat fikrinin taşıyıcısı olduğunu yansıtmıştır.

Sayat Nava'nın yaratıcılığı bize bir kez daha, Ermenilerin milli mirasımıza sahip çıkma girişimlerinin engellenmesinin edebiyatımızın öncelikli adımlarından biri olması gerektiğini söyledi. Sayat Nava gibi bir Alevi şair, dünya kamuoyunda anadilinde yazan ve yararlanan bir Azeri şair olarak tanınmalıdır. Bu yolculuk Nava'nın sorunlu ruhuna huzur getirecek. Sayat Nava'nın yaratıcılığının korunması, tanıtılması ve tanıtılması için adımlar atılmalıdır. Bu da bölünmüş Azerbaycan halkının karşı karşıya olduğu sorunlardan biridir. Şairlerimizin başka

1 Prof. Dr., Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Nizami Genjavi adına Edebiyat Enstitüsü, Azerbaycan Edebiyatı Bağımsızlık Dönemi Anabilim Dalı Baş Araştırmacısı. Azerbaycan Yazarlar Birliği Üyesi, Profesör, Filoloji Bilimler Doktoru, Rusya Doğa Bilimleri Akademisi'nin tam üyesi, 0000-0001-8788-6366 s.sharifova@lit.science.az
Gönderim Tarihi: 22.10.2022-Kabul Tarihi: 24.05.2023

milletler tarafından evlat edinilmesi, Azerbaycan halkının dünyanın farklı yerlerinde farklı isimler altında tanıtılması, halkımızın farklı isimlerle adlandırılması, yeni milletlerin yaratılması vb. bu tür gerçek sorunlar hala çözülmeyi bekliyor. Örneğin Erivan'da bulunan Azerbaycan halkına ait cami Türkmen camii gibidir, Irak'a yerleşen Afşarların Azerbaycan halkıyla olan bağları yıkılıp başka bir millet olarak takdim edilir vs. sorunlar çözülmüdü.

Anahtar Kelimeler: Alevi şair, milli miras, Azerbaycan Türkçesi, Ermenileştirilmiş şair, Türk, aşık

АЛЕВИТСКИЙ ПОЭТ САЯТ НАВА (САЯТ НОВА)

Резюме

Процесс присваивания Саята Навы носит постоянный характер. Важной научной и исторической проблемой стало достоверное определение национальности принадлежности Саят Навы. Со стороны армянских деятелей систематично провидится работа по введению мировую общественность в заблуждение путем представления Саятп Навы как армянского поэта. Армянская пропаганда по жбанному вопросу носит постоянный характер.

Примечательно, что в произведениях Саята Навы основной идейный дискурс разворачивается вокруг принципов и тезисов алевизма, особого течения шиитского направления ислама. Жизнь и творчество Саята Навы приходится на время правления династии Сефевидов, которые с одной стороны особенно благосклонны были к ашугскому творчеству, а с другой – не препятствовали идеям алевизма. Следует отметить, что Шах Исмаил, который также отображен в произведениях Саята Навы, признавался Пиром в рамках данной религиозной доктрины.

Наследие Саята Навы в очередной раз поднимает проблему о необходимости защиты от посягательств присвоения творчества поэтов и писателей, произведения которых являются неотъемлемой частью развития отечественной культуры, в том числе и литературы. Алевитский поэт и ашуг Саят Нава, основная часть произведений которого написана на азербайджанском языке, должен быть представлен как отечественному, так и иностранному читателю как азербайджанский поэт. Это является актуальной задачей отечественного литературоведения, которая является составной частью противостояния политике уничтожения культурного наследия азербайджанцев, что проявляется, например, в таких действиях, как попытки представления миру азербайджанской мечети в Ереване (Иреване) как туркменской, выделения в качестве отдельных народов азербайджанцев, которые находятся на территории отдельных стран (Ирак, Иран, Грузия и др.) и т.д.

Ключевые слова: алевитский поэт, национальное наследие, азербайджанский тюркский, арменизированный поэт, тюрок, ашуг

ALAWITE POET SAYAT NAVA (SAYAT NOVA)

Abstract

The process of self-actualization of Sayat Nava is constantly showing itself. Accurate presentation of Sayat Nava's nationality attracts attention as a necessary issue. Attempts to appropriate Sayat Nava by Armenians make it urgent that the authenticity of the national identity of this poet be communicated to the world community. The attempt of Armenians to armenize Sayat Navan is clearly showing itself. There is constant propaganda about Sayat Nava being an Armenian poet.

Sayat Nava promoted Aleviism in his poetic examples. Sayat Nava lived and wrote during the time when the Safavid sect was on the square. This is why he refers to Shah Ismail Khatai in his poems. Because the poet Shah Ismayil Khatai considered himself a senior and reflected that, he was the bearer of the idea of this sect.

Sayat Nava's creativity once again told us that the prevention of attempts to appropriate our national heritage by Armenians should become one of the priority steps of our literature. An Alevi poet like Sayat Nava should be recognized by the world community as an Azerbaijani poet who wrote and benefited in his mother tongue. This journey will bring peace to Nava's troubled soul. Steps should be taken to protect, promote and introduce Sayat Nava's creativity. This is also one of the issues facing the divided Azerbaijani people. Adoption of our poets by other nations, presentation of the Azerbaijani people in different parts of the world under different names, naming of our people by different names, creation of new nations, etc. such actual problems are still waiting to be solved. For example, the mosque belonging to the Azerbaijani people located in Yerevan is like a Turkmen mosque, the affiliation of the Afshars settled in Iraq with the Azerbaijani people is destroyed and presented as another nation, etc. issues have not been resolved.

Keywords: Alevi poet, national heritage, Azerbaijani Turkish, Armenianized poet, Turk, Ashuq

uGiriş

Digər xalqların ədiblərimizin irsinə sahib çıxılmasının və özünüküləşdirilməsinin qarşısı alınmalı, həmin ədiblərin irsi ümumtürk və ümumazərbaycan ədəbi irsi baxımından tədqiq edilərək dünyaya tanıdılmalıdır. Belə şairlərdən biri də Səyat Nəvadır (Sayat Nova). Türk əsilli aşık Səyat Nəva ətrafında

mübahisələrə son qoyulmasının zamanı artıq çoxdan çatmış və keçmişdir. Səyat Nəvanın milli mənsubiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur, onun azərbaycanlı, erməni, gürcü və s. olması haqqında iddialar səsləndirilməkdədir.

Səyat Nəvanın tərcümeyi-halı haqqında məlumatlar

Səyat Nəvanın milli mənsubiyyəti haqqında müxtəlif fikirlərin mövcud olmasına baxmayaraq, ədibin qələmə aldığı poetik nümunələrdə özünü türk kimi təqdim etməsi diqqətdən yayınmır. "...Sayat Nova Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı bir şeirində özünün türk olduğunu bildirməkdədir:

Vəslinə eylədi ərək Sayat Nova,
Məcnuna görk Sayat Nova,
Aşiq Sayat Nova,
Türk Sayat Nova." [24]

Səyat Nəvanın türk olması amili bir çox tədqiqatçılarımız tərəfindən də vurğulanmışdır. "Zaman içində əlimizdən getdi, ermənilər dünyaya təqdim elədilər ki, erməni aşığıdır. Onun erməni olması ilə bağlı heç bir fakt yoxdur" deyər həyacan təbili çalan prof. Məhərrəm Qasımlı bir mənalı şəkildə Səyat Nəvanın Azərbaycan sənətkarı olmasını qeyd edir: "Bilmirəm, erməni məsələsi haradan Sayat Novanın üstünə yazılıb. Əslində, Sayat Nova yox, Səyat Nəvadır. Bizim köhnə aşıqlarımız istənilən vaxt rus, gürcü, erməni dilində şeirlər deyirdilər. Səyat Nəva da erməni və gürcü dilində şeirlər yazıb. Amma onun əsas yaradıcılığı Azərbaycan dilindədir və Səyat Nəva erməni yox, Azərbaycan sənətkarıdır. Tiflisdə doğulub, azərbaycanlıdır". [12] Lalə Cəmilli də qətiyyətlə Səyat Nəvanın azərbaycanlı olmasını belə əsaslandırır: "Qeyd edirəm ki, S. Nəva Azərbaycan xalqının çox istedadlı övladlarından biridir. O, Tiflisdə yaşayıb fəaliyyət göstərdiyindən, tamaşaçıların etnik tərkibini nəzərə alaraq, orada yaşayan müxtəlif xalqların dilində də şeirlər söyləyib. Bu da təbiidir. Şair el üçündür, xalq onun yazdıqlarını eşitməlidir. Deyim ki, uzun müddətdir bəzi qonşu dövlətlərin də mətbuatında Səyat Nəvanın kimliyi haqda araşdırma məqalələr, fikirlər dərc edilir. S. Nəvanın milli kimliyi haqqında əsas fikir odur ki, o, erməni deyil, azərbaycanlıdır. O, əsasən doğma Azərbaycan dilində yazıb yaradıb". [12]

Teymur Əhmədov Sayat Əmirzadənin Səyat Nəvanın milli kimliyini sübut etməsi məqamına münasibətini bildirərək qeyd edir ki, "Sayat Əmirzadənin "Respublika" qəzeti redaksiyasına təqdim etdiyi tədqiqat əsəri mənim heyrətimə səbəb oldu. Sən demə, Sayat Nova azərbaycanlı imiş.

İstedadlı tədqiqatçı alim S. Əmirzadə həmkarı Sara Sərablı ilə Sayat Novanın külliyyatını dərinə dərinə araşdırmaqla təkzib edilməyən tutarlı dəlillərlə iki yüz ildən artıq sirrini özündə gizlədən, erməni mənəvi terrorunu ifşa edən qeyri-adi problemi – mübhəm düyünü açmışlar. Onlar təkzibedilməz faktlarla Sayat Novanın kimliyini sübut etmişlər." [25, s.9]

Tədqiqatçılar tərəfindən Səyat Nəvanın atasının suriyalı, anasının gürcü qızı olması vurğulanır: "Səyat Nəva XVIII əsrdə yaşamış, atası suriyalı, anası isə gürcü qızı olmuş qafqazlı aşıqdır." [11] Belə əsaslandırılma, Səyat Nəvanın qələmə aldığı poetik nümunəyə əsaslanılaraq iddia edilir. Səyat Nəvanın qələmə aldığı poetik nümunələrdə onun atasının Hələbdən gəlməsi vurğulanır: "Sayat Novanın anası Sara Tbilisi şəhərində anadan olmuş, atası Karapet isə Hələb şəhərindən gəlmiş ermənilərdən idi." [9] Səyat Nəvanın atasının Hələbdən olması şairin özünün qələmə aldığı poetik nümunəyə əsaslandırılaraq vurğulanmaqdadır:

Birisi deyir Sayat Nova haradan,
Birisi hind deyər, biri Həmədan.
Vətənim Tiflisdür, səmti- Gürcüstan.
Anam havlabarlı, atam hələbli. [14]

Səyat Nəva "Bir yar, bir müsahib" şeirində atasının Hələbdən olması məqamına açıq-aydın şəkildə toxunur. Səyat Nəva qələmə aldığı "Könül" şeirində də ata vətəni Hələb olmasını vurğulayır:

Sayat Nova deyir atam Vətəni
Soruşanlar ya Hələbdi, ya Adana. [15, s.36]

Şairin təqdim etdiyi poetik nümunə ilə razılaşaraq, onun atasının "hələbli" olmasını qəbul edək. Onu vurğulamaq istərdim ki, erməni tədqiqatçıları tərəfindən Hələb şəhəri Suriyanın Hələb şəhəri olması göstərilir. Diqqəti cəlb edən məqam isə Hələbdə ermənilərin çoxluq təşkil edilməsi amilinin qabardılmasıdır. Lakin Hələb şəhərinin Səyat Nəvanın atasının oranı tərk etdiyi tarixi dövrü, hətta ondan bir neçə əsr əvvəlki tarixinə nəzər saldıqda, bu şəhərdə yalnız ermənilərin deyil, xristianlıların belə

yaşamadıqları məlum olur. Qeyd edək ki, Hələb və ya Aleppo 1440-ci ildə Tamerlan tərəfindən məmlüklərin əlindən alınaraq zəbt edildi. Sonrakı illərdə bütün müsəlman əhalisi Hələbə qayıdır. Onu vurğulamaq da lazımdır ki, istila zamanı Hələbi ya Alepponu tərk etmiş xristianlar şəhərə qayıda bilmirlər. Şəhərin köhnə hissəsindəki məhəllələrinə geri qayıda bilməyən xristianlar 1420-ci ildə Hələbin (Aleppo) şimal ətraflarında şəhər divarlarından kənarında tikilmiş və əl-Jdeyde (ərəb dilində “yeni rayon”) adlanan məhəllə yaradaraq orda məskunlaşırlar. Hələ1337-ci ildə Suriya türkmənləri Şamda (Suriya) Dulkədirilər bəyliyi yaratmaları, 1516-cı ildə Mərc Dəbik döyüşündə Osmanlılar Məmlükləri məğlub edərək bu ərazidə 400 il Osmanlı hakimiyyəti qurmaları da tarixin reallıqlarıdır.

Suriyada türk tayfalarının məskən salması, kök baxımından digər türkdilli xalqlarla sıx bağlı olması bəllidir. Məsələn, Suriya və İraqdakı türk tayfalarının (türkmənlərin) Orta Asiya türk tayfaları ilə (türkmən) qohum olması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır. Ancaq, Suriya və İraqdakı türk tayfaları Orta Asiya türkmənləri ilə deyil, daha çox İrandan olan Azərbaycan tayfalarına daha yaxındırlar. Orta Asiya türkmənləri də, İrandan olan Azərbaycan tayfaları da türk xalqlarının Oğuz qolundandır. Suriya və İraq türkmənlərinin danışdıqlarında ərəb dilindən alınmış sözləri nəzərə almasaq, onların danışdığı dili Azərbaycan türkcəsinə çox yaxındır. Yeri gəlmişkən, Suriya və İraq türkmənləri Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri Məhəmməd Füzuli və İmadəddin Nəsimini öz müəllifləri hesab edirlər. Onu da vurğulamalıyıq ki, Azərbaycan klassiki İmadəddin Nəsiminin məzarı Hələbdə yerləşmişdir, Əsədin qoşunları ilə Rusiyada qadağan olunmuş “İslam Dövləti” təşkilatının birləşmələri arasında döyüşlər zamanı partladılmışdır.

Burada, əsasən, İslamın sünni təriqqəti coxluq, ələvi təriqqəti isə azlıq təşkil etmişdir. Ələvi-qızılbaşlar əsasən kəndlərdə yaşayan türkmən və kürd mənşəli kəndli və köçərilər olması iddia edilir. XV əsrin əvvəllərində ələvilərə qarşı Osmanlı təqibləri dözülməz hala gəlir və ələvilər Səfəvi dövlətini idarə edən Şah İsmayıl Xətəini dəstəkləyirlər. Özlərini qızılbaş adlandıran Şah İsmayıl Xətəi tərəfdarları on iki qatlı qırmızı papaqdan da istifadə edirdilər.

Ələvi şairi Səyat Nəvanın adı Azərbaycan ədiblərinin adları ilə birgə çəkilməsi diqqətdən yayınmır. Dövrünün məşhur aşığı olmuş Qaraçəmirli Qasım (1866-1919) şairin adını Azərbaycan aşığı ədəbiyyatının klassik nümayəndələri ilə birgə çəkir. Şəmkirli Aşığı Hüseynin şagirdi olmuş Qaraçəmirli Qasım Səyat Nəvanın adını Aşığı Ələsgər, Aşığı Musa, Alı, Məmmədhüseyn, Pənah, Molla Cümə, Çoban, Hüseyn kimi Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin adları ilə bir sıraya qoyur:

Aşığı Sayat Nova, Aşığı Ələsgər,
Aşığı Musa, Alı, Məmməd Hüseyn var,
Pənah, Molla Cuma, Çoban, müxtəsər,
Söyün kimi elmə dolan görmədim. [28, s.3-19]

Şah İsmayıl Xətəi və Abbas Tufarqanlı kimi söz xiridarlarının Səyat Nəva yaradıcılığına təsir etməsi tədqiqatçılar tərəfindən də xüsusi vurğulanmaqdadır: “... Türk aşıklarından Hətai ve Tufarqanlı Abbas'ın etkisi açık olarak görülür. Üç dilde söylediği şiirlerinde Türk halk hikayelerinden Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Aşık Garip, Kerim ile Aslı gibi tanınmış kahramanların maceralarına sık sık tel yapmıştır. Türkçe şiirleri de son derecede başarılıdır.

Gavvas olup deryalara dalınışam
Ferhat gibi aşk gayası delmişem
Macnun kimi Leyli deyip galmışam
Gözüm galmış nazlı yarın yolunda [2, s.62] - dördlüğündə görülen telmihler Türk. halk edebiyatının etkisini açık olarak göstermektedir”. [7, s.19]

Səyat Nəvanın özünü külləşdirilməsi prosesi özünü daim göstərməkdədir. Məsələn, Tbilisidə Şeytanbazarda (indiki Qorqasali meydanında) kiçik bir bağçada Səyat Nəvanın xatirə obeliskində isə “XVIII əsrin böyük tiflisli aşığı” ifadəsi həkk olunub ki, bu da aşığın milli mənsubiyyətinin danılmasıdır. Səyat Nəvanın ədəbi irsinin konkret bir ədəbiyyata aid edilməsi və həmin ədəbiyyatın nümayəndəsi olması faktına tədqiqatçıların ehtiyatla yanaşmaları da özünü göstərməkdədir. Məsələn, Səyat Nəvanın rus dilinə tərcümə edilmiş əsərlərinin birinin anatosiyasında bu faktla üzləşirik. Ədibin heç bir dəlil olmadan Arutin Sayadyan olmasına toxunularaq, ədəbi irsinin Zaqafqaziya xalqlarının mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi təqdim edilməsi diqqətdən yayınmır: “Şair-müğənni Səyat-Nəvanın (əsl adı Arutin Sayadyan, 18-ci əsr) ədəbi irsi Zaqafqaziya xalqları mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Səyat-Nəvanın erməni, gürcü və Azərbaycan dillərində yazılmış mahnıları bu günə kimi öz bədii

əhəmiyyətini və populyarlığını qoruyub saxlamışdır.” [29, s.4] Səyat Nəvanın rus dilində nəşr edilmiş kitabında onun konkret hansı millətə aid olması vurğulanmır. Səyat Nəvanın milli mənsubiyyətinin dəqiq təqdim edilməsi zəruri məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Səyat Nəvanın ermənilər tərəfindən özünü küləşdirilməsinə cəhdləri bu şairin milli kimliyinin həqiqiliyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasının labüd məsələ olmasını aktuallaşdırmaqdadır. Ermənilərin Səyat Nəvanı erməniləşdirmələrinə cəhdi özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Səyat Nəvanın erməni şairi olması ətrafında təbliğat daim aparılmaqdadır. Onu erməni kimi təqdim etməyə cəhd edənlər, istər-istəməz fikirlərində təzadlığa yol verirlər. Məsələn, Tomas de Vaal Səyat Nəvanı erməni şairi kimi təqdim etməsinə rəğmən, Ermənistanın “türkdilli müsəlmanların” məskəni olmasına və Qafqazda Azərbaycan dilinin “lingua franca” qismində çıxış etməsinə vurğulayır: “Müasir Ermənistanda bu kiçik faktlar barədə çox az sayda insan xəbərdardır. Lakin Yerevanda ən böyük prospektlərdən birinə adı verilmiş və ermənilərin pərəstiş etdiyi on səkkizinci əsrin məşhur aşığı Səyat Nəvanı heç təəccübləndirməzdi ki, Ermənistan bir çox türkdilli müsəlmanların vətəni olub. O, Ermənistanda doğulub, Sanahin monastırının rahibi olub, lakin sonradan Tiflisdə gürcü kralı İkinci İrakli onu öz sarayında şair təyin edib. Səyat-Nəva erməni, Azərbaycan, gürcü və fars dillərində şeir yazıb (onun ən məşhur şeirlərindən biri eyni zamanda dörd dildə yazılıb). Onun bu günə kimi gəlib çatmış dastanlarının əksəriyyəti həmin zamanlar Qafqazda lingua franka, yəni hamının qəbul etdiyi və geniş yayılmış dil olan Azərbaycan dilində yazılıb.” [26, s.100] Tomas de Vaal Səyat Nəvanın Qafqazda lingua franka olan Azərbaycan dilində yazıb yaratmasına toxunur. Qafqazda lingua franka olan Azərbaycan dilinin Tbilisidə belə mövqeyə malik olması tədqiqatçılara əsas verir ki, Tbilisi həm də türkdilli xalqların şəhəri olmuşdur. Tomas de Vaalın Səyat Nəvanın Azərbaycan dilində poetik nümunələr yaratmasını Azərbaycan türkcəsinin Qafqazda lingua franka ilə əlaqələndirməsi, ədibin zərəm erməniləşdirilməsinə cəhddidir. Tomas de Vaal Səyat Nəva haqqında maraqlı bir məqama aydınlıq gətirməsinə cəhdi onun aşığın milliyyətinin erməni olmasına olan şübhəsini əks etdirir. Tomas de Vaal açıq-açıqına bunu vurğulamasa da, üstüörtülü şəkildə münasibətini bildirir: “XVIII əsrdə yaşamış erməni aşığı Səyat Nəva üç dildə - gürcü, erməni və həmin dövrdə Qafqazda “lingva franka”, yəni ən yayılmış dil olan Azərbaycan dilində yazırdı (Azərbaycan dilində olan bəzi şeirlər hətta erməni əlifbası ilə yazılıb). Səyat Nəva Qafqazın istənilən yerində və istənilən xalqı arasında özünü rahat hiss edirdi. Özünü körpü salıncısı sanan şair Azərbaycan dilində yazdığı şeirlərinin birində ölümündən sonrakı taleyindən belə yazır:

Körpü salan qocaya acıyaraq,
Yoldan keçən daş qoyar bünövrəyə.
Xalqım üçün candan-qandan keçmişəm,
Qoy qardaşım bir daş qoysun qəbrimə. [6, s.427]

Çarlz Dousett şairin rübaidə işlətdiyi “xalq” sözünün mənasını araşdırması da maraqlı doğurur: “Hansı xalqdan söhbət gedir? Əgər bu, erməni və ya gürcü xalqı haqqındadırsa, onda nə üçün şeir Azərbaycan dilində yazılıb? Görünür, şairin düşüncəsi daha genişdir və o, vahid Qafqaz birliyinə işarə edir, o birliyə ki, ermənilər, gürcülər və azərbaycanlılar İkinci İrakli kimi müdrik hökmdarın mərhəmətli hökumranlığı altında əmin-amanlıq şəraitində yaşayırmışlar. Azərbaycan dili isə ən yayılmış dil olduğundan şair fikirlərini ifadə etmək üçün məhz bu dilə üstünlük verirdi.” [26, s.322]

Səyat Nəvanın erməniləşdirilməsinə cəhdlər həm də onun qələmə aldığı poetik nümunələrdəki sözlərin erməniləşdirilməsində də açıq-aydın şəkildə özünü göstərməkdədir. Məsələn, şairin erməni dilindən tərcümə edilmiş “Bayatı” poetik nümunəsində sözlərin erməniləşdirilməsi özünü əks etdirir. Poetik nümunədə istifadə edilən “hazara” sözünün işlənməsinə diqqət yetirək:

Hazara hazar gərək,
Yanan qəlbə qar gərək.
Eşq əlindən məcnunam,
Mənə doğru yar gərək.

“Hazar- ermənicə min-miqdar deməkdir” kimi hazar sözünün izahı verilmişdir. [18, s.76] Bənddə istifadə edilən “hazara hazar gərək” sətirini erməni dilində olan sözlərin mənası ilə təqdim etdikdə, bu sətirin şeirin o biri sətirləri ilə əlaqələnməsi özünü göstərmir. Hərfi tərcümə etsək “minə min gərəkdir” kimi mənasını verir. Lakin Azərbaycan dilində “həzər” sözü işlənilmişdir ki, mənası da saqınma, uzaq olma, ehtiyat etmə, qorunma, çəkinmə, özünü gözləmə və s. mənələrindədir. Sətir də “qorumağa qorumaq gərək” kimi fikir ifadə etməsi özünü göstərir.

Səyat Nəvanın poetik əsərlərinin dilinin deyil, həmçinin adının da doğma dildən uzaqlaşdırılmasına cəhdlər özünü göstərməkdədir. Bir sıra üzdənirəq tədqiqatçıların Səyat Nəva adını hind dili ilə əlaqələndirməyə cəhdlərinə, Mirəli Seyidov dəyərli cavab verə bilir: “Halbuki nə “Sayat”, nə də “Nova” hindcə deyildir. Məlum olduğu üzrə, “sayat”, yaxud “səyad” ərəbcə ovçu deməkdir; “nova” (“nəva”) isə on iki əsas muğamdan biridir. Böyük Azərbaycan bəstəkarı akademik Üzeyir Hacıbəyovun dediyi kimi, “nova” (“nəva”) yunan tonlarına görə “mi”dir. Demək, nova (“nəva”) kəlməsi bilavasitə musiqi ilə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü E. Bertels də Nəvanın təxəllüsünü “melodiçny” deyər izah etmişdir. Bizcə, bütün bunlardan nəticə çıxararaq, aşığın qəbul etmiş olduğu təxəllüsün mənasını “musiqi ovçusu”, “musiqi aşıqi”, “musiqi ustadı” və ya “musiqidə şöhrət qazanmış” deyər izah etmək daha doğru olar.” [20, s.89] Azərbaycanın ən məşhur muğamlarından biri də “Şur” muğam ailəsinə daxil olan 12 klassik muğamdan biri olan “Nəva” kimi muğamın olması da bəllidir.

Ermənilərin 1828-ci ildən sonra Qafqaza köçürülməsini, Səyat Nəvanın da təqribən 1712-ci ildə anadan olmasını və 1795-ci ildə qətlə yetirilməsini diqqətə aldıqda, aşıq-şairin “Tiflisdəki erməni monastrına zorən gətirilməsi, yenidən vəftiz edilməsi və rahib olması, “Ter-Stepanos” adı ilə əvvəlcə İrandakı Ənzəli kilsəsində, 1765-ci ildə isə Qaxdakı kilsədə xidmət göstərməsi” [22] kimi faktların ermənilərin şair haqqında dedikləri bir uydurma olması özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Səyat Nəva haqqında bir çox iddialar səsləndirilməkdədir. Onlardan biri də şairin erməni kilsəsində əsir saxlanması məqamıdır. Bu fakt tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır. Teymur Əhmədov “təxminən 1770-ci ildə 30 ildən artıq zorla erməni monastrında dustaq edilmiş müsəlman şair Harut Seyid fiziki və mənəvi terrora məruz qalmışdır” fikri ilə də ədibin həm erməni əsirliyində olmasına toxunur, digər tərəfdən də erməni olması haqqında fikri alt-üst edir. Akademik Bonda Arveladze Səyat Nəvanın erməni əsirliyində olması məqamına belə aydınlıq gətirir: “Səyat Nəva mahiyyət etibarilə iki dəfə erməni piutokratlarının əsirliyinə düşüb. Bir dəfə həyatında, nə zaman ki o, iradəsinə qarşı erməni monastrında dustaq edilmişdi və ikinci dəfə , onun yaradıcılığının mahiyyəti qəsdən bilə-bilə təhrif edilib, saxtalaşdırılıb, tamamilə tarixi gerçəkliyə zidd hala salınırkən”. [25, s.9]

Səyat Nəvanın ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsi kimi iddialar da səsləndirilməkdədir: “Səyat Nəva ermənilər tərəfindən, erməni kilsəsində öldürülüb”. [11] Bu iddia belə sual yaradır ki, dövrünün məşhur adamı niyə ermənilər tərəfindən qətlə yetirilib? Səyat Nəvanın ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsinin bir səbəbi də onun Mərmər adlı türk qızı ilə evlənməsi iddia edilir. Milli ənənəyə görə türk qızının erməni əsilli keşişlə evlənməsi qeyri-mümkün olan bir əməldir. Səyat Nəvanın türk qızı ilə evlənməsinin iddia edilməsi onun türk, yəni azərbaycanlı olmasına dəlalət edir. Bu faktların dərinəndən araşdırılmasına, daha doğrusu faktların ortaya qoyulmasına zərurət özünü göstərir.

Səyat Nəvanın Ağə Məhəmməd şah Qacarın 1795-ci ildə Tiflisə hücum edərkən onun döyüşçüləri tərəfindən qətlə yetirilməsi, “Şah Abbasın Tiflisə hücumu ərəfəsində isə birdən-birə və səbəbsiz qətlə yetirilməsi” [22], qəbrinin Tbilisidə kilsə qarşısında dəfn edilməsi və s. kimi mübahisəli məsələlər özünü göstərməkdədir. Azərbaycanlının kilsə qarşısında dəfn edilməsi nə qədər məntiqəuyğundur... Səyat Nəva haqqında uydurma məlumatların olması, hətta onun qəbrinin saxta olması faktı tədqiqatçılar tərəfindən üzə çıxarılmışdır. Aleksandr Potsxişvili “Səyat Nəva - əfsanələr və həqiqət” kitabında onun Ağə Məhəmməd şah Qacarın Tiflisə hücumu zamanı deyil, həmin vaxtdan 6 il sonra öz əcəli ilə vəfat etməsini, Platon İoselianinin şairin ölüm tarixini 1801-ci il olmasını vurğulaması şairin Ağə Məhəmməd şah Qacarın döyüşçüləri tərəfindən qətlə yetirilməsini təkzib edir.

Gürcü tədqiqatçıları hətta onun Tbilisidəki Supgeorq kilsəsinin həyətində deyil, Axpat monastrının həyətində dəfn olunmasını, Supgeorq kilsəsinin həyətində şairin saxta qəbri üzərində qəbir daşının - abidənin qoyulması faktını vurğulamaları Səyat Nəva haqqında uydurmaların çox olmasının üzə çıxarılmasına şərait yaradır.

Səyat Nəvanın yaradıcılığa Azərbaycan türkcəsində başlaması

Səyat Nəvanın poetik yaradıcılığının iki dəftərdə toplanmış 209 şeirin 115-i Azərbaycan, 60-ı erməni və 34-ü gürcü, bir neçəsi isə fars və ərəb dillərində olması diqqətdən yayınmır. 1760-cı ildə Səyat Nəvanın öz əli ilə ayrıca bir dəftərə köçürüb saxladığı mahnılardan 114-ü Azərbaycan dilindədir. İkinci dəftər 1823-cü ildə gürcü şahzadəsi Teymurazın tapşırığı ilə şairin oğlu Ohan tərəfindən tərtib edilib. [Səyat Nəvanın](#) “gürcü əlifbası ilə yazıya alınmış 27 şeiri ötən əsrin 1880-ci illərində tapılıb. Bu şeirlərdə onun Azərbaycan aşıq sənətinin incəliklərini dərinəndən bildiyi göstərilir.” [8] Teymur Əhmədov Səyat Nəvanın mövcud olan “Dəftər”inin niyə erməni tərəfindən Azərbaycan dilində yazılması məqamı

açıqlayan iddialarını səsləndirmişdir: “Onun yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq məndə qəti bir fikir oyatmışdı ki, əgər Səyat Nova ermənidirsə, “Dəftər”indəki şeirlər onun orijinal əsəri ola bilməzdi. Bu, olsa-olsa Azərbaycan və gürcü dillərini bilən bir erməni aşığının öz repertuarı üçün Cənubi Qafqaz xalqlarının bədii ədəbiyyatından seçmələri öz “Dəftər”inə köçürməsi ola bilərdi”. [4, s.5]

Əli Şamilov Səyat Nəva yaradıcılığında Azərbaycan dilində olan poetik nümunələrin dolğun olmasına və Teymur Əhmədovdan fərqli olaraq, şairə aid olması faktına toxunur: “Erməni, gürcü tədqiqatçıları da yazırlar ki, onun şeirləri içərisində ən güclüsü, bədii cəhətdən nisbətən dolğunu türkcə olanlardır. Aşıq Ələsgərin, Xəstə Qasımın, Aşıq Alının, Növrəs Simanın, başqa aşıqlarımızın şeirlərindən fərqli olaraq, Səyat Nova şeirlərinin variantları yoxdur. Bu şeirlər əlyazma şəklində və 18-ci əsrdə yazıya alındığına və 20-ci əsrdə çap olunduğuna görə variantsızdır. Necə yazıbsa, o cür də qalıb.” [13]

[XVIII əsrin](#) ikinci yarısında yaşayıb yaratmış Səyat Nəvanın yaradıcılığa Azərbaycan dilində başlaması erməni tədqiqatçıları tərəfindən qeyd edilir. Məsələn, V.S. Nalbandyan bu məqamı belə açıqlayır: “Məlumdur ki, o dövrdə Zaqafqaziya aşıqlarının əksəriyyəti türk dilində azəri (Azərbaycan) dilində mahnılar bəstələyirdilər ki, yeri gəlmişkən, Şərqi ermənilərin bir hissəsi tərəfindən başa düşülürdü. Yəqin ki, ənənəyə sadıq qalaraq, Səyat-Nəva əvvəl Azərbaycan dilində bəstələməyə başladı, sonra erməni və gürcü dillərinə keçdi.” [29, s.8] V.S. Nalbandyan Səyat Nəvanın bizə gəlib çatan ilk mahnısının Azərbaycan dilində və 1742-ci ilə aid olmasını, erməni dilində isə 1752-ci ilə aid olmasını qeyd edir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Səyat Nəvanın Sankt -Peterburqun Asiya muzeyi arxivində saxlanılan dəftərində azərbaycanca yazılan ilk şeirin tarixi 1742-ci il, ermənicə yazılan şeirin tarixi isə 1752-ci il göstərilir ki, ermənilər bu faktı təkzib edə bilmirlər. Arxivdə saxlanılan dəftər və V.S. Nalbandyanın qeydləri onu deməyə əsas verir ki, Səyat Nəva öz ana dilində, yəni Azərbaycan dilində yazıb yaratmışdır.

Moris Həsəryan da V.S. Nalbandyan kimi Səyat Nəvanın bədii yaradıcılığa Azərbaycan dilində başlaması məqamına toxunaraq qeyd edir ki, “...Səyat Nəva lap qabaqcadan Azərbaycan dilində yazmağa başlamışdır, ancaq 10-12 il sonra ana dilində - ermənicə şeirlər yazmağa girişmişdir.” [27] Maraqlı doğuran sual ortaya çıxır ki, Səyat Nəva Tiflisdə niyə Azərbaycan dilində yaradıcılığa başlayıb? Moris Həsəryanın Səyat Nəvanın yalnız Azərbaycan dilində yazmağa hələ 18-20 yaşlarında ikən başlamasını, 10-12 ildən sonra gürcücə, 30 yaşına çatdıqdan sonra isə ana dili olan ermənicə yazmağa başlamasını vurğulaması məntiqəuyğun deyil. 10-12 il az zaman deyil. Başqa millətə xas olan bir şairin bu zaman axarında ana dilində yazmaması sual doğurur. Bu sualın da cavabında budur ki, “Səyat Nəvanın milli kimliyi sual altında olsa da, yazdığı və bəhrələndiyi dil və ədəbiyyat doğma Azərbaycan dilimizdir. Sovet İmperiyası dövründə belə, Səyat Nəvanın xüsusi maraq kəsb edən yaradıcılıq nümunəsi yaratmadığını saxtalaşdırmaq mümkün olmayıb.” [11]

Bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, Səyat Nəva əvvəl öz ana dilində yazmağa başlamalı, məşhurlaşdıqdan sonra dövrün və yaşadığı mühitin tələb etdiyi dildə yazıb yaratması məntiqəuyğun olardı. Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri Məhərrəm Qasımlının erməni dilinin aşıq yaradıcılığına, yəni aşıq dilinə uyğun olmamasını qeyd etməsi erməni tədqiqatçılarının Səyat Nəva haqqında dediklərini təkzib edir: “...erməni dili aşığa uyğun deyil, saza yatmır. Səyat Nəvanın sənə Azərbaycan hadisəsi olduğunu öz dili ilə deyirdi.” [12] Tarixi təcrübə göstərir ki, erməni dilinin daşıyıcıları Azərbaycan dilinin incəliklərinə və bilmədikləri kimi də, tələffüz baxımından uyğunlaşa bilmirlər.

Səyat Nəvanın əsərlərinin janr xüsusiyyəti

Səyat Nəvanın poetik yaradıcılığı iki dəftərdə toplanmış 115-i Azərbaycan, 60-ı erməni və 34-ü gürcü, bir neçəsi isə fars və ərəb dillərində olan şeirlərinin janrı diqqətə cəlb edir. Trdat Balean Səyat Nəvanın müxtəlif şeir formalarında yazıb yaratmasına toxunmuşdur: “Hətta şeirlərin adları da türkcədir: qoşma, dastan, qələndər, müstəzad-qələndər, müxəmməs-qələndər, divani, qəzəl, rübai-divani, müsəddəs-divani, səmai, müsəddəs-səmai, naxışkar-səmai, ədəkli-səmai, dübeyti, müxəmməs, tənris, zəncirləmə, dildəyməz, əlifləmə, sətrənc, qitə, qəsidə, nəqarət və s.” [3, s.9]

Səyat Nəvanın aşıq şeirinin geniş yayılmış qoşma növündə yazıb yaratması maraqlı kəsb edir. Şairin poetik yaradıcılığında “Arasında”, “Qorxaram” və s. qoşmaları diqqətə cəlb edir. Hər bəndi dörd misradan, hər misrası 11 hecadan ibarət olan şeir şəklində tez-tez müraciət edən Səyat Nəva qoşmanın gözəl nümunələrini yaratmağa nail olmuşdur:

Bəs deyirlər dünya vəqifə imiş,

Onun üçün söhbət-sazdan qorxuram.
 Bülbül uçar, gedər öz yuvasından,
 Boş qalmasın, o qəfəsdən qorxuram. [15, s.28]

Qoşmanın ilk bəndində birinci və üçüncü misralar sərbəst olur, ikinci və dördüncü misra isə qafiyələnir. Birinci bənd abcb şəklində olur. Qoşmanın sonrakı bəndlərində ilk üç misra öz aralarında qafiyələnir, son misra birinci bəndin ikinci və dördüncü misraları ilə həm qafiyə olur:

Sayat Nova deyər xata yetişir,
 Günahkarlar o zülmətə yetişir,
 Şükür haqqa, həqiqətə yetişir
 Günah çəkən daş-tarazdan qorxuram. [15, s.29]
 Səyat Nəvanın qoşmaları əsasən beş bənddən ibarət olması ilə diqqətdən yayınmır.

Səyat Nəvanın aşıq şeirinin janrlarından olan qoşmanın tənris növünə tez-tez müraciət etməsi diqqəti cəlb edir. Tənrisin bir növü olan cığalı tənrisdə qələmə aldığı “Tənris-bayatı”, “Cığalı tənris” və s. poetik nümunələr kamilliyi ilə maraq doğurur. Müəllif hər bəndə bir bayatı əlavə etmişdir ki, əlavə edilən bayatı cığa bənd adlanır:

Könlüm düyünlüdür dağ arasında,
 Yanar neçə piltə dağ arasında.
 Oxu, dağ arasında,
 Şamam tağ arasında.
 Nazlı dilbər zar çəkmiş,
 Yaşıl dağ arasında.
 Ta Şirin gülməsə, dağ arasında
 Fərhad o qayasın yaralı bilməz. [15, s.49]

Cığa bənd tənrisin arasında, yəni ilk iki misradan sonra verilir və bayatıdan sonra da iki misra yerləşir. Tənrisdə son bənddə aşığın adı göstərilir. Səyat Nəva da bu ənənəni tənrislərində yerinə yetirir. Məsələn,

Qalmışam avnaçar Sayat Novadan,
 Ovçumsan ovla sayad ovadan.
 Çağır Səyat ovadan,
 Gözlə Sayat Novadan.
 Tora tərhan giribdir,
 Bilməz Səyat nəvadan.
 Çünki yar dönübdür Sayat Novadan,
 Sınəm üstə eşq qəmzəsi naçağam. [15, s.51]

Səyat Nəvanın aşıq şeirinin geniş yayılmış növlərindən olan gəraylı janrına da müraciət etməsi maraq doğurur. Səyat Nəvanın gəraylı janrında yazması məqamı Araz Dadaşzadə tərəfindən açıqlanır: “XVIII əsrdə geniş müraciət edilən xalq şeir formalarından biri də gəraylıdır. Aşıqlarla bərabər şairlərimizdən Əmani, Qövsi, XVIII əsrdə isə Vidadi, habelə Sayat-Nova bu formada yazmışlar”. [5, s.227] Müəllifin “Dolana-dolana” poetik nümunəsi formasına görə qoşma ilə eynidir. Ancaq hecalardakı fərq gəraylıyı qoşmadan fərqləndirir, 8 hecadan ibarət olur:

Gəl gəzək bağın dörd yanın,
 Kişi, dolana-dolana!
 Mən bülbüləm güldən müşyaq,
 Qışı dolana-dolana. [15, s.23]

Gəraylıda da son bənddə müəllifin adı göstərilir. Səyat Nəva qələmə aldığı gəraylılarda buna riayət edir. Məsələn, şair “Qovuşa-qovuşa” adlı gəraylısının son bəndində adını göstərir:

Sayat Novayam yetirdim,
 Üzümü yerlərə sürtdüm
 Ömrümün tağın çürütdüm,
 Yara qovuşa-qovuşa. [15, s.24]

Səyat Nəvanın qələmə aldığı “Vücutnamə”si həyatının ayrı-ayrı yaş mərhələlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Şair həyat yolunu əks etdirə bilir. Biz şairin təqribən 95 yaşdan çox yaşamasının şahidi olururuq:

Doxsan ilim tamam oldu, özümdən oldum bezar,
Doxsan beşim tamam oldu, yetdim min illi kaftara. [15, s.55]

Cığalı-müxəmməs – müxəmməsə cığa əlavə etməklə yaradılır. Təcnisdən fərqli olaraq müxəmməslərdə cığalar əksər halda bəndin dördüncü və beşinci misralarının arasına əlavə edilir. Bu halda cığa dördüncü misralarda verilən fikirlə bağlı olur. Nümunə üçün Səyat Nəvanın cığalı müxəmməsindən bir parçaya nəzər salaq:

Pak və təmiz sözlərinlə ömrü uzat sən, qardaşım,
Qızıl cama doldurulmuş abi-həyatsan, qardaşım,
Bir dadlı süd çeşməsisən, hamıya çatsan qardaşım!
Əgər dünya ümmandırsa, yelkən qanadsan qardaşım,
Qorxuram ki, mən də yanam, közünə çatsan, qardaşım.

Tanırsan hər gəliş məni,
Sözümdən başə düş məni
Sanma qızıl suyu ilə
Cilalanan gümüş məni.

Bu şeirdə isə cığa müxəmməsin beşinci misrasından sonra yerləşdirilmişdir.

Səyat Nəvanın Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş “Sədəfli sazla” şeirinin müstəzadlı-zəncirli divani şəklində qələmə alınması tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilir: “Qeyd etməliyik ki, bu poetik forma öz mənbəyini XII-XIII əsrlərdən götürüb yaşamış, həm də xalq şeirində işlənmişdir. Erməni aşığı adlandırdığımız türk əsilli Səyat Nəva özünün Azərbaycan dilində yazdığı məşhur “Sədəfli sazla” şeirini məhz misraları həm qafiyə sözlərdən istifadə edilməklə müstəzadlı-zəncirli divani şəklində yazmışdır.

Ey güli reyhan, gözləri ceyran, oldum hərasan,
Mən sənə qurban!
Gözüm yaşı qan, olmuşam giryən, tapılmır dərman,
Baxışı Loğman!
Yeri xuraman, təndə şirin can, boyuna heyran,
Ey sərvə rəvan!
Gəl çıxmaq bağa, dodaq-dodağa, ömək avazla,
Sədəfli sazla.

Erməni araşdırıcılarının etiraf etdikləri kimi Səyat Nəva həmin poetik formanı azəri və türk xalq şeirindən istifadə etməklə qoşmuşdur. Daha sonrakı dövrlərdə klassik və xalq şeiri üslubunda yazan şairlərimiz ədəbiyyatımızda Nəsimi ənənələrini davam etdirmişlər. [10]

Səyat Nəva yaradıcılığında heca vəznində poetik nümunələri, daha dəqiqi qəzəllərini ustadnamə adlandırılması da diqqəti cəlb edir. Həmid Araslı Səyat Nəvanın “divani” adlandırılan heca vəzninə müraciət etməsindən danışarkən yazır: “Məncə, şairin “divani” adlandırdığı heca vəznində qəzəlləri bir növ ustadnamədir. Aşiq öz ustadının əsərini oxumazdan əvvəl ustada həsr olunmuş divani ilə məclisə üz tutur. Bu divani bir qayda olaraq, Şah Xətaiyə xitabən başlayır. Bu, təkcə Azərbaycan dilində yazılan divanilərdə deyil, erməni, gürcü dilində yazılan divanilərdə də belədir.” [16, s.10-11]

Səyat Nəvanın poetik nümunələrinin bədii dili

Səyat Nəvanın poetik əsərlərinin dili zəngindir. Lakin onun əsərlərinin transliterasiyası zamanı səhvlərə yol verilməsi özünü göstərmişdir. Səyat Nəvanın “Dustağıyam” şeirində istifadə etdiyi didar sözü bəzi kitablarda diyarda, bəzi kitablarda diyar kimi təqdim edilir. Məsələn, Həmid Araslının tərtib etdiyi “Səyat Nova” kitabında “diyarda”, Teymur Əhmədovun tərtib etdiyi “Qulaq as sözü” kitabında “diyar” kimi təqdim edilir. Şeirdə təqdim edilən bəndə diqqət yetirdikdə isə sözün “didar” mənasında olması qənaətinə gəlirik. Bəndə diqqət yetirək:

Şöləsin gündən alıbdır,
Üzünə şəfəq salıbdır,
Gözüm diyarda qalıbdır,

Nazlı yarın dustağyam;
Dustağyam. [16, s.12]

Poetik nümunənin bu bəndinin məğzinə diqqət yetirdikdə müəllifin nə demək istədiyi göz önündə canlanır. Qeyd etməliyik ki, ayrı-ayrı bölgələrdə elçilikqabağı tədbirlər olurdu. Elçikqabağı tədbirlər müxtəlif adlarla (“qızabaxdı / qızsarafı”, “qızgörümü / qızgörüməyi”, “görümçək / görəli”, “görücügetmə / görücügəzmə”, “bəlləm” və s.) təqdim edilirdi ki, bunlardan biri də “didar” adlanırdı. Bu mərasim oğlanın bəyənib-seçdiyi qızla evlənmək fikrinə düşdüyü zamanı fikrini ata-anasına bildirməsindən sonra, oğlan evində qızın ailəsi haqda kifayət qədər məlumat olmadıqda, oğlan anasının, yaxud onun böyük bacısının (bir yaxın qohumu və ya bundan ötrü dəvət edilmiş ara arvadının iştirakı ilə) keçirdiyi elçilik qabağı qızgördüsüdür. Həmçinin didar sözü fars sözü olub, görünüş, üz, sifət, zahiri sima, çöhrə və s. mənalarda da işlənir. Səyat Nəvanın işlətdiyi “didar” sözü sevdiyi qızın siması ilə əlaqəli olması özünü qabarıq şəkildə göstərir. Müəllif gözü sevgilisinin simasında qalmasını poetik dillə təqdim edir. Səyat Nəva “Yıxılar könlüm şəhəri” şeirində də didar sözünə müraciət etmişdir:

Eşqindən məstəm, uymanam,
Didar gözəldir, doymanam.

Səyat Nəvanın poetik nümunələrində işlətdiyi “naçaq” sözü də diqqətdən yayınmır. Müəllifin “Eylədin” poetik nümunəsində “naçaq” sözünün işlənilməsi məqamına diqqət yetirək:

Eşqindən olmuşam xəstə,
Cəbrinən naçaq eylədin.

“Cəbri” sözü zorla icra olunan, zorla edilən, məcburi, zorən, “naçaq” sözü isə kefsiz, xəstə kimi, süst, əzgin, xəstəhal, nasaz deməkdir. Müəllif Azərbaycan dilinin zənginliklərinə vara bilməmişdir ki, bunu başqa millətin nümayəndələri Azərbaycan dilini nə qədər də mükəmməl bilsələr də, bu incəliyə vara bilməzdilər. Səyat Nəva “Cəbrinən naçaq eylədin” misrasında zorla xəstə etdirmək istəyir.

Səyat Nəva “Bundadır” şeirində işlətdiyi sözlər dilin incəliklərinə bələd olmasını əks etdirir. Şair sözləri yerli-yerində işlətməyə nail olur. Müəllifin sözlərdən ustalıqla istifadə etməsi məqamına diqqət yetirək. Şeir son bəndində işlətdiyi “cünun” sözü dəlilik, dəli olma, dəli kimi mənasındadır:

Dedilər ki, yar dönübdür, yalandır, Sayat Nova,
Cünun olmuş, saz əlində çalandır Sayat Nova

Səyat Nəvanın “Təcnis” adlı poetik nümunəsində sözləri işlətməsi onun Azərbaycan dilinin incəliklərinə bələd olmasını təsdiq edir:

Sayat Nova ya bu gündən, ya dündən,
Razı olgil həmdəməndən, yadundan,
Əcəl görüşəndə düşər yadundan,
İstər min il çəktürəsən cana dəm.

Poetik nümunədəki “ya dündən”, “yadundan”, “yadundan” sözlərinin müxtəlif mənə bildirməsi, yəni dünün, yad-özgə, yaddaş mənalarını ifadə etməsi diqqətdən yayınmır. Təcnisdə şəkilsə eyni, mənaca fərqli olan cinasların qafiyə yaratması müəllifin sənətkarlığına dəlalət edir.

Səyat Nəvanın poetik nümunəsində bəzi sözlərin sırf türk xalqı, islam dinin və adətləri ilə bağlı olması da özünü göstərir. Bəllidir ki, aşiq sənətində sazın çalınması vergi kimi təqdim edilir. Səyat Nəva da bu amili “Nazın var” şeirində qabardaraq qeyd edir ki,

Pirdən pay almışam, sazın çalmışam,
Atəşindən atəş alıb gəlmişəm.
Aşiq “Arasında” şeirində isə Şərq ədəbiyyatına xas olan buta verilmə məqamına toxunur:
Eşq üstümə varıb birdən almışam,
Bağrımı dəlibdir tirdən almışam,
Sayat Nova deyər: pirdən almışam,
Butamsan çıxıbsan fal arasında.
Səyat Nəva “Deyişmə”sində də buta verilmə məqamına diqqəti yönəltdi:
Nuri aldı deyər: -Səninki mənəm,
Ah çəksin cahanda gülməsin anam.
Mən səni sevərəm necə Şahsənəm,

Pirdən butə aldın cəm Sayat Nova!

Səyat Nəva müsəlmanların dini ayinlər zamanı geydikləri kəfənə oxşar uzun ağ paltar və meyiti sarıdıqları ağı, bezi poetik nümunədə istifadə edir. Müəllif “beş arşun bezi” var dedikdə kəfəni nəzərdə tutur. Qeyd etməliyik ki, arşın ölçü vahidi olmaqla bərabər türk sözüdür. Çox qədimdən işlənən ölçü vahidi olan arşın 0,71 metrə bərabərdir. Səyat Nəva “Qorxaram” şeirində insanın rəhmətə getdikdən sonrakı ayini təsvir etməsi və bundan qorxması təsvir edilir:

Əcəl gəlür, acnımı azara salur,
Hükmü vardır, tənüm mazara salur.
Beş arşun bezi var, bazara salur,
Zor sovdalı o bəzazdan qorxuram.

Səyat Nəva şeirlərində özünü tez-tez dərviş kimi təqdim edir. Dərviş təmiz qəlbə malik olmaqla bərabər, maddi meyl və həvəslərdən uzaq, mənəvi-əxlaqi cəhətdən pak və saf etiqadlı müridlər hesab edilir. Qeyd edək ki, dərviş fars sözü olub “qarı-qarı dolaşan”, “dilənçi”, ərəbcə isə “fəqir” mənasını verir. Sufilikdə bu anlayışların hər ikisinin işlənilməsi özünü göstərir. Səyat Nəvanın yaradıcılığında dərviş kəlamının bu məqamlarda işlənilməsinin şahidi oluruq:

Ala gözlərinə özüm mayiləm,
Dərddən az qalırım xış tək əyiləm.
Əlbəttə, mən sənə layiq deyiləm,
Sən bir şahzadəsən, mən isə dərviş.

Səyat Nəvanın dini görüşləri

Qeyd etməliyik ki, Səyat Nəvanın dini görüşləri qələmə aldığı poetik nümunələrdə tam açıqlanır. Aşiq bədii yaradıcılığı ilə bir ələvi şairi idi. XV əsrin ikinci yarısında formalaşmış Qızılbaşlıq hərəkatı Azərbaycan, İran, İraq və Şərqi Anadoluda yaşayan türkdilli tayfaların tarixində yer aldı. Dini baxımdan Qızılbaşlıq İslamda bir Reformasiya hərəkatı idi. Bu təriqətin nümayəndələri şiəliyi sufiliyin müxtəlif cərəyanları ilə zənginləşdirmişdilər. Şiəliyə dayanan Qızılbaş dövlətini qurucusu Şah İsmayıl Xətai olmuşdur. Qızılbaş tayfaları türk tayfalarından ibarət idi.

Qızılbaşlıq ideologiyası əsasən Şah İsmayıl Xətainin divanında, Ələvi-Bəktəşiliyin dini normativ aktları səviyyəsində sayılan və Ərdəbil xanədanlığı (Ərdəbil sufi ordeni) tərəfindən göndərilməsi vurğulanan “Şeyx Səfi vəsiyyətnaməsi/və ya buyruğu”, “İmam Cəfər buyruğu”, “Böyük buyruq” adlanan unikal mənbələrdə rast gəlinir.

Ələvilərə görə din bir növ Allah ilə şəxs arasında eşqdır. Səyat Nəvanın şeirlərində də şair aşiq Allah isə onun Məşuqudur. Şairin şeirlərində Allah eşqi şairin öz pirinə, ailəsinə və s. olan sevgisində zühur edir. Səyat Nəvanın şeirlərində Ələvilərin ibadətdə şəkilə deyil niyyətə əsas fikir vermələri özünü göstərir. Yəni Məşuq aşıqın qəlbinə nəzər salır. Məşuqla aşıqın bir birlərini təmənnasız sevməsi, Məşuqun aşıqə etdikləri qarşısında heç bir qarşılıq gözlənməməsi, yalnız sevgi olmasının təbliği şeirlərdə əksini tapır. Səyat Nəvanın poetik nümunələrində ələvilikdə olan müsəlmanlığın təməl inancı olan axirət inancı və cənnətə cəhənnəmə inam əksini tapsa da, əsasən nə cənnət sevdası, nə də cəhənnəm qorxusu əksini tapır. Onun şeirlərində Allaha sevgi insanlara qarşı xeyirxahlıq və yaxşılığın təmənnasız edilməsi, **Hz. Əliyə, Əhli-Beytə ünvanlanmış irfani ifadələr** əksini tapır. Səyat Nəva ələvilər kimi düşünür, gördüyü hər hansı savab işin insanların bilməsini deyil, Allahın bilməsinin yetərli olmasını da təbliğ edir. Məsələn, aşığın “Sənə” şeirinə diqqət yetirək:

Qoca adamlara çox hörmət eylə,
Yoxsula, fağıra, inayət eylə.
Qəribə, mehmana xoş xidmət eylə,
Hə eylik əyləsən, bulacaq səni.

Səyat Nəva Qızılbaş təriqətin əsası olan mənəvi saflığı, hikməti, elmi, biliyi, səbri, təqva iradəni, könüldə kin-təkəbbürün, ədavətin olmaması və s. insani keyfiyyətləri poetik nümunələrinin əsas qayəsinə çevirmişdir. Sufilik yoluna girən talibin Pirə sözsüz qulaq asması əsasdır. Pir öz talibinə bildiyi hər şeyi öyrətməklə gerçək bir sufi kimi yetişdirməsinə nail olur. Pir dedikdə peyğəmbər soyundan olan, taliblərə yol göstərən mürşidlər nəzərdə tutulur. Səyat Nəvanın şeirlərində pirə tez-tez müraciət edilməsi bu məqsədi daşıyır. Məsələn, “Rəhmət Pir ustada” adlı poetik nümunəsində bu məqamın şahidi oluruq:

Rəhmət pir ustada, körpü tikənə,

Yetən təməlinə bir daş düzeyir.
 El üçün can çəkdim, ömrüm tükəndi,
 Qəbrim qayasını qardaş düzeyir.
 Səyat Nəvanın “Bir ağac” şeirində də müəllifin pir dədə kimi müraciət etməsini görürük:
 Pir dədələr gorun ziya dolanar,
 Hər öyüdün bir qamçıdır, bir ağac.
 Hər quş adı bülbül deyə dolanır,
 Gül-qönçədən uzaq gəzər bir ağac.

Ələvi-Qızılbaşlıqda özlərini məzəmmət etmə və pir qarşısında inayət istəmə var ki, Səyat Nəva yaradıcılığında bunun şahidi oluruq:

Çərxi-fələk bizə salmış töhmətin,
 Pirdən pay almışam çəkib zəhmətin,
 Sayat Nova sal ustadi rəhmətin,
 Yaşımızı teyü əlif, iki kaf.

Qızılbaşlıq ideologiyasında mürsidə bağlılıq, ona itaət, elm ərkan sahibi olmaq və s. yer tutur ki, bu məqamlarda ədibin yaradıcılığında əksini tapır.

Bu dünya bir taxtdır... çəkməmiş
 Aşıqlıq ağırdır qantər çəkməmiş,
 Hər kim pir ustadın qəhrin çəkməmiş
 Dörd evlü (bir) ya bu buzovdur, ya dana.

Bəllidir ki, sufi Qızılbaşlığın ayrılmaz tərkib hissələrindən biri də iqrardır, yəni söz, and verməsidir. Qeyd etməliyik ki, ələvilərdə (Qızılbaşlıqda) “öl iqrar vermə, öl iqrarından dönmə!” deyimini özünü göstərir ki, Səyat Nəva yaradıcılığında bunula rastlaşırıq:

Neynim, çəkinmirəm bu ahu-zardan,
 Könlüm zədə almış, yar, intizardan,
 Ölmək var, dönmək yoxdur iqrardan,
 Hüzuruna qoymuş baş Sayat Nova.

Səyat Nəva öz yaradıcılığı ilə Ələvi (Qızılbaş) olmasını təsdiq edir. Onun yaradıcılığında bu məqamlar özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, Səyat Nəva yaradıcılığında ələvilikdə mühüm yer tutan müsahiblik inancına da rast gəlinir. Müsahiblik qarşılıqlı sahib olma deməkdir. Bu inanca riayət edən insanlar bir birlərinə görə qarşılıqlı məsuliyyət daşıyırlar, günahlarına görə məzəmmət edirlər, uğurlarını da öz uğurları hesab edirlər. Bu məqam Səyat Nəvanın şeirlərində özünü əks etdirir:

Üz vurma namərdə, sir vermə yada,
 Bir gün sitəmə salacaq səni.
 Özgənin malına gözünü tikmə,
 Dərin qayğıları qalacaq sənə.

Qeyd edək ki, bu qoşma yazıçı Sero Xanzadyan tərəfindən Aşıq Məhərrəm Hacıyevdən eşidilərək tərtib edilib, 26 oktyabr 1963-cü ildə “Sovet Ermənistanı” qəzetində nəşr edilib.

Səyat Nəvanın uzun müddət Səfəvi sarayında xidmət göstərməsi, orada yüksək mövqə tutan rütbəlilərdən birinin bacısına aşıq olması, bu səbəbdən də nüfuzunu itirib saraydan uzaqlaşması haqqında müxtəlif mənbələrdə məlumatların yer alması da iddia edilməkdədir. Bu iddia Səyat Nəvanın Səfəvi sarayı ilə bağlı olmasını göstərir, şairin şeirləri təsdiq edir ki, o, yaradıcılığı ilə bir ələviliyə riayət edən şairdir. **“Onun yaradıcılığında Azərbaycanda və Anadoluda yayılmış bəzi sufi təriqətlərinin Hz. Əli və Əhli-Beyt aşıqlığı (onları sevənləri sevmək), təbərri (Əhli-Beyti sevməyənləri sevməmək) kimi prinsipləri də özünü bürüzə verir.”** [22]

Bir amili qeyd etmək lazımdır ki, Səyat Nəva erməni şairi olsaydı, dini görüşlərinə görə erməni kilsəsinin qanunlarına əsasən cəzalandırılmalıydı. Qədim erməni hüququ abidələri arasında erməni kilsəsinin kafedralları tərəfindən yaradılmış qanunlar əsas yer tutur. Onlar erməni xalqının hüquqi fikrinin mühüm mənbəyidir və feodalizm dövründə hüquq tarixini öyrənmək üçün böyük dəyərə malik olmaları ilə diqqəti cəlb edirlər. Erməni kilsəsinin kanonik fərmanlarını özündə əks etdirən “Erməni kanonları kitabı”na əsasən dinə qarşı çıxan, başqa dini xüsusiyyətləri təbliğ edənlər cəzalandırılmalı idi. Kitabın səkkizinci kanonu, kitabda yer almış digər

qanunlarla müqayisədə, daha qısa və daha kəskindir. Çünki iki əsas hüquqi məsələnin təminatını ehtiva edir. Birincisi, cadu və dindən dönüklük üçün ölüm cəzasını (daşqalaq etməklə) təyin edir. Ədib poetik nümunələrində islam dinini, daha doğrus ələviliyi təbliğ etdiyi üçün erməni kilsəsinin bu qanunlarına görə daşqalaq edilərək qətlə yetirilməli idi. Lakin şair erməni kilsəsinin qanunlarına əsasən cəzalandırılmamışdır.

Səyat Nəva yaradıcılığında İsayi dini inkar etməməsini, müsəlmanların sevə-sevə işlətdikləri qiblə sözlünü işlətməsi maraqlı məqam kimi diqqəti cəlb edir. Qiblə sırf müsəlmanlara xas sözdür:

Gündoğanda qibləgahı,
Gəcbaxanlar çəksin vahi,
Sayat Nova din İsayi
İnkər etməz, ermənidir.
Şair bu bənddəki
Sayat Nova din İsayi

İnkər etməz, ermənidir - misrasından İsayi dinini inkar etməməsini açıq-aydın şəkildə izah edir. Müəllif həmçinin özünün erməni olmasını deyil, İsayi tərqiətinin ermənilərə xas olmasını vurğulayır. Bu bənddə anlaşılmayan, qaranlıq bir məqam yoxdur ki, onu başqa cür izah edəsən. Səyat Nəva fikrini açıq-aydın şəkildə bəyan edir. Tədqiqatçılar Sayat Əmirzadə və Sara Sarablı Səyat Nəvanın “Dədə olan” şeirinə əsaslanaraq onun erməni olması iddialarına cavab verməyə cəhd etmişlər. Sayat Əmirzadə və Sara Sarablı qeyd edirlər ki, bu sətirləri Azərbaycan dilində oxuyanda asanlıqla görmək olur ki, Səyat Nəvanın mühakimələrindəki ritual və əxlaqi qaydalar “gibləgah”a münasibət baxımından dəyərləndirilir. [30] Müəllif qələmə alır:

Gündoğanda qibləgahı
Gəcbaxanlar çəksün vahi

Müəllif bəndin ilk misrasında “Gündoğanda qibləgahı” deməklə də özünün qibləsinə işarə edir. Qiblə İslam dinində Məkkədə olan Kəbə evidir. İslam dinində namaz ona tərəf qılınmalıdır.

Səyat Nəva poetik nümunələrində ələviliyi təbliğ etmişdir. Səyat Nəva Səfəvilik tərqiətinin meydana olduğu dövrdə yaşamış, yazıb-yaratmışdır. Şeirlərində Şah İsmayıl Xətaiyə müraciət etməsi bundan irəli gəlir. Çünki şair Şah İsmayıl Xətaini özünü pir hesab etmiş və bu tərqiətin ideyasının daşıyıcısı olmasını əks etdirmişdir. İlahi sufyanə eşq motivi Səyat Nəva yaradıcılığına yad olmaması özünü qabarıq şəkildə əks etdirir. Müəllif talib və Haqq arasında gedən macərələri simvolik anlamda Haqqa qovuşmaq istəyən talibin çəkdiyi iztirabları kimi simvolizə edir:

Haq-haqqı unudub harama qaçma,
Haqqın düz yolunu, əyilib qaşma,
Sayat Nova, şər, bəhanə qarışma,
Qarışsan da, bir gün tapacaq səni.

Səyat Nəvanın poetik nümunələrində pir-talib məsləkləri, dədələrə hörmət, onların qoyduğu izlə getmək təbliğ edilir. Şairin 1747-ci ildə qələmə aldığı “Dəli könlü” şeirində bunun şahidi oluruq:

Pirim abi-kövsər bada verirsən,
Abi-atəş-zinnar verirsən,
Otuz yaşlı başın bada verirsən,
Ağlın yığ başına su Sayat Nova.

Səfəvilərə bağlılıq isə şairin Şah İsmayıl Xətaiyə **xitablarında da özünü bürüzə verir. O, “Dedilər ki, Şah Xətai eli, ələmi yaradan”, “Dedilər ki, Şah Xətai çağırıram haqq mədət...”, “Dedilər ki, Şah Xətai küllü-ələm yaradan...”, “Dedilər ki, Şah Xətai, çağırıram şahi-şah...” və s.** müraciətində bunun şahidi oluruq. Məsələn, “Divanı” adlı poetik nümunəsində Xətaiyə olan ehtiramı yer alır:

Dedilər ki, Şah Xətai küll-ələm yaradan,
Yoxdan var etdin dünyanı, salam-kələm yaradan.
Səyat Nəvanın Şah Xətaini özünə ustad bilməsi də poetik nümunədə vurğulanır:
Sayat Nova, rəhmət eylə ustadına, pirinə,
Şər qatmagınən sözlünə, olursan gözü ustadın.
Səyat Nəva “Divanı” adlı digər poetik nümunəsində də Şah İsmayıl Xətaiyə müraciət edir:
Dedilər ki, Şah Xətai, çağırıram şahi-şah,

Qalxar bu divanə könül, düşər dərdə gahi-gah.

Müəllif aydın şəkildə kökünün haradan olmasına aydınlıq gətirir, qələmə aldığı poetik nümunələrlə də təsdiq edir. Bu Xətaiyə olan sevgi və ehtiramında da bir daha əksini tapır.

Səyat Nəvanın Xətai ilə bağlı məqamlara toxunarkən, ədibi yüksək dəyərləndirir:

Çox gözəlsən Şahxətayi, oxuyanı xar etməzsən...

Şahxətay demiyənin (oxumuyanın) qandığı şey yoxdur.

Səyat Nəvanın yalnız Azərbaycan dilində qələmə alınmış poetik nümunələrində deyil, həm də erməni hərfləri ilə qələmə alınmış şeirlərdə Şah İsmayıl Xətaiyə olan ehtiram və sevgi əksini tapır. Mirəli Seyidov şairin “azərbaycanca deyilmiş şeir erməni əlifbası ilə yazıya alınmışdır. Biz şeiri əlyazmasında olduğu kimi veririk” [21, s.360] qeyd edərək monoqrafiyasında təqdim etdiyi şeir nümunəsi də diqqətdən yayınmır:

Dedilər ki, Şa[h]xətai eli, aləmi yar(a)dan,

Yoxdan var etdin dünyanı, kəlam yaradan.

Mirəli Seyidov Səyat Nəvanın Xətaiyə tez-tez müraciət etməsini belə əsaslandırır: “Şeirdən aydın olur ki, hələ XVII-XVIII yüzilliklərdə belə mifoloji təfəkkürlə bağlı dünyanı, insanları, sözü yaradan Xətayi adlı tanrı aşlıqlar arasında hörmətlə anılmış. Yuxarıdakı beytə diqqət yetirək: burada Xətai-Xətayi (-şa//şahl sonradan artırılmışdır) eli, aləmi yaradan, dünyanı var edən və eləcə də kəlamı, sözü yaradandır. Sözsüz ki, Səyat Nəva Xətaiyə heç də özbaşına bu keyfiyyətləri verməzdi. O, Azərbaycan xalqı arasında vaxtilə yaşayan mifik inamdan istifadə edərək, inama uyğun olaraq bu misraları demişdir. Şeirdən apaydın görünür ki, dünyanı, eli, insanları yaradan Xətai eləcə də sözü, geniş anlamda bədii sözü yaratmışdır. Deməli, Xətai-Xətayi yalnız insanı, dünyanı yaradan tanrı deyil, eləcə də söz, sənət yaradıcısıdır. Xətayi qəbiləsi öz adını özünün yaratdığı dünya, insan, söz, sənət yaradıcısı, tanrısı Xətaydan götürmüşdür.” [21, s.360-361]

Şah İsmayıl Xətai haqqında yazmağın cəsarət tələb etməsini vurğulayan tədqiqatçılar Səyat Nəvanın bunu çəkinmədən etməsinə toxunurlar: “S. Nova Azərbaycanın ustad aşlıqlarının ənənəsinə uyğun olaraq öz divanilərini Şah Xətainin adı ilə başlamışdır. Erməni tarixçilərinin Şah Xətaiyə və bütünlükdə Səfəvilər sülaləsinə münasibətinin məlum olduğu vaxtda Səyat Nəvanın öz divanilərini Şah İsmayıl Xətainin adı ilə başlaması çox cəsarətli addım idi:

Dedilər ki, Şah Xətai çağırırım haq mədəd

Hansı qana boyanıbsan, yazılmam var haqq mədəd” [23, s.56]

Səyat Nəva poetik yaradıcılığı ilə açıq-aydın şəkildə Şah İsmayıl Xətai davamçısı olduğunu göstərə bilər:

Çox ustadsız eşqə düşər, bilməz sözü dolaşır,

Ustada qulluq etməyəm axırda çox qəm görər. [15, s.56]

Sonuç

Səyat Nəva yaradıcılığı bir daha bizə anladı ki, milli irsimizin ermənilər tərəfindən özününküləşdirilməsi cəhdlərinin qarşısının alınması istiqamətində işlərin aparılması ədəbiyyatımızın prioritet addımlarından birinə çevrilməlidir. Səyat Nəva kimi ələvi şairinin dünya ictimaiyyəti tərəfindən ana dilində yazıb və bəhrələnən Azərbaycan şairi olması kimi qəbul edilməlidir. Bu Səyat Nəvanın narahat ruhunun rahatlıq tapmasına şərait yaradacaq. Səyat Nəva yaradıcılığının qorunması, təbliğ edilməsi və tanınması ətrafında addımlar atılmalıdır. Bu həm də parça-parça bölünmüş Azərbaycan xalqının qarşısında duran məsələlərdən biridir. Şairlərimizin başqa adlarla müxtəlif xalqlar tərəfindən mənimsənilməsi, dünyanın müxtəlif məkanlarındakı Azərbaycan xalqının başqa adlar adında təqdim edilməsi, xalqımızın müxtəlif adlarla adlandırılması, yeni millətlər yaradılması və s. kimi aktual problemlər hələ həllini gözləməkdədir. Məsələn, Yerevanda yerləşən Azərbaycan xalqına məxsus məscid türkmən məscidi kimi, İraqda məskunlaşmış afşarların Azərbaycan xalqı ilə bağlılığının yox edilərək başqa bir millət kimi təqdim edilməsi və s. məsələlər həlli yolunu tapmamışdır.

Kaynakça

- “Sayat Nova erməni yox, azərbaycanlıdır, adı da Səyat Nəvadır”... (2016). Xalq Cəbhəsi.- 2016, 22 oktyabr // Sayat Nova əslən azərbaycanlı Səyat Nəva imiş - www.bizimyol.info/az/news/21188.html
- Aşıqlar. (1957). Bakı
- Армянские ашуги. (1911). Собираетелъ Тридат Балсан. I Том, Издательство Мамурян (на армянском языке)
- Əhmədov Teymur. (2018). Sayat Nova haqqında həqiqətlər (Aşıq, azərbaycanlı və müsəlman Şeyx Sayat Novaya – Harut Seyidə qarşı 200 ildən artıq davam edən erməni terroru). “Respublika. 2018, 14 iyul
- Dadaşzadə Araz. (2017). «XVIII əsr Azərbaycan lirikası». Məqalələr. Bakı, «Təhsil»
- Dowsett Charles. (1997). Sayat-Nova, an 18th Century Troubador. Leuven: Peeters
- F'ikret Türkmen. (1982). Türk- erməni aşık edebiyati ilişkileri. Osmanlı araştırmaları (The journal of ottoman studies) III·İstanbul – 1982 // file:///C:/Users/mekht/Desktop/Sayat%20Nova/T__rk-Erməni%20a____k%20Edebiyat__%20__li__kileri[%23131325]-112787.pdf
https://www.wiki.az-az.nina.az/Azərbaycan_aşıq_sənəti.html
https://www.wiki.az-az.nina.az/Sayat_Nova.html
- Məmməd Əliyev. (2022). “Böyük yolun davamı” (II kitab) “Nəsimi lirikası haqqında düşüncələr”. Bakı, “Elm və təhsil”
- Sayat Nova - Səyyad Nəva əslində kimdir? // <https://azvision.az/news/67646/sayat-nova-seyyad-neva-eslinde-kimdir-.html>
- Sayat Nova əslən azərbaycanlı Səyat Nəva imiş... // www.bizimyol.info/az/news/21188.html
- Sayat Nova sözün söylər matahdan... // <https://www.azadliq.org/a/25430509.html>
- Sayat Nova. (1963). Bir yar, bir mühasib. Sayat Nova. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, // web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=237162&pno=28
- Sayat Nova. (1988). Qulaq as sözü. Bakı, Yazıçı
- Sayat Nova.(1963). Şeirlər dəftəri, əlyazması (faksimile)
- Sayat Nova. (1945). Şeirlər toplusu, İrəvan
- Sayat Nova. (2005). Tbilisi. Tərtib edən Zezva Medulaşvili // web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=237162&pno=41
- Sayat Nova (2005). Tbilisi. Tərtib edən Zezva Medulaşvili // web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=74700&pno=77
- Seyidov M. (1954). Sayat Nova. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı
- Seyidov Mirəli. (2018). Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı
- Səxavət Həmid. Ermənilərin əlimizdən aldığı böyük Sayat Nova – Şok tarix... // <https://teleqraf.com/news/qiraet/160291.html>
- Süleymanov Mehman. (2008). Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı: “Hərbi nəşriyyat”
- Şahlar Hacıyev Bəxtiyar Tuncay. Kılıkiya Alban mülkiyyəti ön söz. // <https://bextiyartuncay.files.wordpress.com/2020/11/kilikiya-alban-mc68flikliyi.pdf>
- Teymur Əhmədov. (2018). Sayat Nova haqqında həqiqətlər (Aşıq, azərbaycanlı və müsəlman Şeyx Sayat Novaya – Harut Seyidə qarşı 200 ildən artıq davam edən erməni terroru). “Respublika. 2018. 14 iyul
- Tomas de Vaal. (2008). Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında (Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War) “İlay M MC”
www.zim.az/edebi-elaqeler/2278-syyadin-nvs-sayat-nova.html
- Yarəhmədov Mövlud. (2000). Ön söz/Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Örnək
- Певец человека и любви. (1982). Вступительная статья В.С.Налбандяна. Саят -Новая. Стихотворения. Ленинградское отделение, Издательство «Советский писатель». План выпуска 1982 г. № 421
- Сайат Эмир-заде, Сарра Сараблы. Ответ на статью «Саят-Новая в прицеле закавказских фальсификаторов» сайта Voskanapat.info
<https://www.kavkazplus.com/news.php?id=14493#.YqYyjqHP1PY>
- Саят -Новая. (1982). Стихотворения. Ленинградское отделение, Издательство «Советский писатель»

ŞAKİR BALKI'NIN "BÜYÜK USTURALAR" ROMANINDAKİ GÜLDÜRÜ UNSURLARINA BERGSON'UN "GÜLME"Sİ İLE YAKLAŞMAK

Ahmet Bulut ÇELİK*

Özet

Şakir Balkı'ya ait olan *Büyük Usturalar* romanı, yazıldığı dönemin siyasi yaşamına kimi eleştiriler getirmekte ve bu durumları bir güldürü ögesi olarak sunmaktadır. Eserin ilk ve tek baskısı 1978 yılında Tekin Yayınevi'nde yapılmıştır. Bu çalışmada Bergson'un *Gülmesi* ışığında romandaki güldürü unsurları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bergson'un gülme ve gülünçlük hakkındaki değerlendirmelerinin bir mizahi roman üzerinde sınanması ile birlikte bir mizahi romanın Bergson'un değerlendirmeleri ışığında sınanmasına çalışılacaktır.

Gülünç olanın gülme eylemi ile cezalandırıldığı tespit edilen bu eser, hicvedici bir nitelik de taşımaktadır. Eserdeki kurgusal olaylar ve kişiler üzerinden gerçek olay, durum ve kişilerin hicvedildiği görülmektedir. Bu nedenle makalede gülmece unsurlarının daha net anlaşılması için romandaki olaylar ve durumlar ile gerçek dünya arasında bir bağ kurulmaya çalışılacaktır. .

Anahtar Sözcükler: Şakir Balkı, Mizah, Bergson, Hiciv, Gülme, Roman, Büyük Usturalar

APPROACHING THE ELEMENTS OF COMEDY IN ŞAKİR BALKI'S NOVEL "BÜYÜK USTURALAR" WITH BERGSON'S "GÜLME"

Abstract

The novel "Büyük Usturalar" by Şakir Balkı brings some criticisms to the political life of the period it was written, and presents these problematic situations as a comic element. The first and only edition of the work was published in 1978 by Tekin Yayınevi. This study aims to identify the comic elements in the novel in the light of Bergson's "Laughter". It will also try to examine a comic novel in the light of Bergson's evaluations of laughter and the comic. This work, which identifies the comic as a punishment for the ludicrous, also carries a satirical quality. It is observed that real events, situations and people are satirized through the fictional events and characters in the novel. Therefore, an attempt will be made to establish a connection between the events and situations in the novel and the real world for a clearer understanding of the comic elements.

Keywords: Şakir Balkı, Humor, Bergson, Satire, Laughter, Novel, Büyük Usturalar

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bulut.celik@hacettepe.edu.tr, ORCID:0009-0004-9919-7313 Gönderim Tarihi: 12.04.2023 – Kabul Tarihi: 24.05.2023

Giriş

Şakir Balkı¹ 1929 gönen doğumludur. İzmir Erkek Sanat okulunu fabrika işçisi olduğu için terk etmek zorunda kalmıştır. SEKA İzmit Fabrikasında mekanik atölye amiri olarak çalışmış ve oradan emekli olmuştur. Türkiye Yazarlar Sendikasına üye olmuştur. İlk yazısı, *Demokrat Kocaeli* gazetesinde yayımlanan Balkı'nın gülmece öyküleri, *Pazar*, *Zübük* ve *Akbaba* gibi dergilerde yayımlanmıştır. Hayatı, sanatı ve eserleri ile ilgili çalışmalar oldukça kısıtlıdır.

Balkı'nın ilk romanları olan *Neler Yapmadık* ve *Büyük Usturalar*, 1975 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilmiştir. 1977-82 yılları arasında yazmış olduğu diğer yazıları ise *Cumhuriyet* gazetesinin *Ciddiyet* ekinde yayımlanmıştır. Son eseri *Göçmen* olan Balkı'nın toplamda üç romanı vardır. (Ener Su, 2020)

İlhan Selçuk'un değerlendirmelerine göre Balkı'yı diğer yazarlardan ayıran belki de en önemli unsur şudur: O, fabrikalara dışarıdan bakıp emekçinin öyküsünü anlatan yazarların dışında, fabrikada bir emekçi olup dışarıya/siyasete fabrikanın içinden bakan bir yazar olmasıdır (1978, 6).

Balkı 2021 yılının Mayıs ayında İzmit'te tedavi gördüğü hastanede vefat etmiştir. (*Kocaeli Gazetesi*, 2021)

Şakir Balkı, 1979 yılında Uluslararası Akşehir Nasreddin Şenlikleri, Ulusal Hoca Gülmece Öyküleri Yarışması'nda birincilik ödülüne layık görülmüştür. (Nesin, 2001, 61)

Balkı'nın *Büyük Usturalar* romanı da gülmece türünde yazılmış ve toplumsal hiciv barındırmaktadır. Bu eserdeki gülmece unsurları Bergson'un *Gülme*'si ışığında incelenmiştir. Toplumsal hicve konu olan unsurlar yazıldığı dönem ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Yayımlanmış eserleri ise Ener Su (2020) tarafından şu şekilde listelenmiştir:

Eser Adı	Yayınevi	Basım Yılı	Eser Türü
Büyük Usturalar	Tekin Yayınevi/İstanbul	1978	Roman
Aç Ayı Oynamaz	Tekin Yayınevi/İstanbul	1980	Öykü
Piliç Şermin'in Evi	Gür Yayınları/İstanbul	1892	Öykü
Şeytan Aletleri	Tekin Yayınevi/İstanbul	1992	Öykü
İzmit'te Zaman (Kent Üzre)	İzmit Rotary Kulübü	1995	Araştırma
Ol Vukuat-ı Hikâyât)	Yayını/İzmit		
Nicomedia'nın Büyülü	İzmit Rotary Kulübü	1999	Araştırma
Yüzü İzmit	Yayını/İzmit		
İzmitli Üç Yazar	Kocaeli Ofset/Kocaeli	2000	Araştırma
O Yılları Yaşamak	Kocaeli Dokümantasyon Merkezi/İzmit	2001	Araştırma
Agora'da Dans&Düş (Şehr-i İzmit'e Dair)	İzmit Rotary Kulübü	2005	Araştırma
Göçmen Ah Balkanlar Vah Anadolu	Gürer Yayınları/İstanbul	2012	Roman
Atatürk'ün Yaşamında İzmit İmgesi: Seka'nın Trajik Sonu Büyük Yıkım	KYÖD	2012	Araştırma

Çalışmamıza konu olan *Büyük Usturalar* romanının ilk ve tek baskısı Tekin Yayınevinde 1978 yılında yapılmıştır.

Roman, Kırtaban köyünün adının Kırkyalan köyüne dönüşmesi öyküsüyle başlar. Sadrazam, köyün kadısının yalanını yakalayınca onu Halep'e sürer fakat emirnamede hatayla Halep yerine Harem yazılmıştır. Yalanı için cezalandırılacak olan Kadı Dürizade, bu yanlışlıktan dolayı Halep yerine Harem'e gönderildiği için ömrünü sefa içinde sürdürür. Böylece adeta yalanı için ödüllendirilmiş olur.

¹ Şakir Balkı için ayrıca bakınız: Karaalioğlu, Seyit Kemal (1982). "Balkı, Şakir". *Resimli Türk Edebiyatçılar Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp ve Aka. s. 88-89. Yalçın, Murat (Ed.). (2010). "Balkı, Şakir". *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. C. I. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 173-174.

Durum böyle olunca köydeki herkes yaşanılanları yalanın kerametine bağlar ve bu olaydan sonra yalancılığı huy edinir. İşin sonunda köyün adı Kırkyalan'a çıkar.

Kırkyalan köyünden Zampik Zeynel romanın ana tipidir. Yazar tarafından bu tip merkeze yerleştirilir. Öyle ki, romanın anlatı düzleminde olaylar zinciri Zeynel tipinin düzenbazlıkları, gayrimeşru ilişkileri ve yalancılığı üzerine kuruludur. Tüm bu maceraların başında, Zeynel'in, Kadir Ağa'nın eşiyle yaşadığı gayrimeşru ilişkinin açığa çıkması yer alır. Zeynel, yaşadıkları yüzünden köyden kovulur, sonrasında da bir ilçeye yerleşir.

Zeynel taşındığı ve yerleştiği bu yeni mekânda da geçmişte olduğu gibi her türlü ahlâksızlığı yapmaya devam eder. İşe dolandırıcılıkla başlar. Gazetelere rüşvet vererek çıkarttığı asparagas zam haberleri ile nitelikli dolandırıcılık yapar.

Hasan Basan, Zeynel'in ilçede dolandırıcılık yaparken tanıştığı birisidir. Amacı toptancılık yapan bu zenginden para koparmak onu dolandırmaktır. Hasan Basan aynı zamanda olayların gerçekleştiği dönemde bir partide milletvekili aday adaydır. Uzun yıllardır milletvekili olmanın hayali ile yaşamaktadır. O nedenle eşi Dürdane ile birlikte vekil olacağı günleri hayal etmektedir. Hasan Basan bu konuda sadece hayal etmekte kalmaz, milletvekili olmak için elinden geleni yapar. Bir gün, Zeynel'e mebus olmak istediğinden bahseder. Bunun için partinin işleyiş mekanizmasını anlatır, olumsuz durumlardan dert yanar.

Zeynel bu durumu hemen kendi lehine çevirir. Hasan Basan'a yardımcı olacağını söyler. Birlikte bir ortaklık kurarlarsa ona mebus olmanın yollarını öğreteceğini vaat eder. Böylece bu ikili birlikte hareket etmeye başlarlar. Zeynel, Hasan Basan Bey'in seçim danışmanı olur. Ona nasıl yalan söyleneceğini ve halkın karşısında nasıl nutuk atacağını öğretir. Yalan söyleme ve oyun çevirme konuları romanda uzun uzun anlatılır.

Seçim danışmanlığı konusunda ünü artan Zeynel, Pelvan Niyazi ile tanışır. Pelvan Niyazi de uzun zamandır milletvekili olmayı arzulamaktadır. Onlar için vekil olmak, Ankara'da bolluk içinde yaşamak ve saygınlık demektir. Zeynel zamanla Pelvan Niyazi'nin de danışmanlığını üstlenir.

Hem Hasan Basan'ın hem de Pelvan Niyazi'nin danışmanlığını yapmakta olan Zeynel ilçede çok tanınan ve saygı duyulan bir adam olmuştur. Bu arada ilçedeki insanlar da ikiye ayrılmışlardır. Bir kısmı Zeynel'in yaptıkları dolayısıyla ona hayran olup saygı duyarlarken bir kısım insanlar da bu düzenbaz adamın gerçek yüzünü görüp ondan nefret etmektedirler. Hatta Zeynel'in yaptığı dümenlerin farkında olan kimi partililer ondan yaka silmektedir.

Zeynel'in ahlâksız kişiliği bu ilçeye geldiğinde de değişmemiştir. Bir önceki köyden kovulmasına neden olan ahlâksızlığını burada da elden bırakmamakta ısrarcı olmuştur. Burada da Hasan Basan'ın eşi Dürdane ile gayrimeşru bir ilişki yaşamaktadır.

Zeynel'in milletvekili olmak isteyenlere yaptığı danışmanlık dışında ilçede yaptığı işleri ise şöyle özetlenebilir: Attığı nutuklarla Zeynel, cami yaptırma derneğinin başına geçmiştir. Fakat sonradan bu durumdan kimse memnun olmayınca ve halk onu dernekten uzaklaştırmayı isterler. Bunun için yeni bir meşgale üretmek adına Zeynel, partiye ilçe başkanı yapılır.

Eserde, Zeynel çok boyutlu bir tip olarak çizilir. Yazar onu düzenbaz, dolandırıcı ve ahlâksız birisi olarak anlatmak istediği için bu tipi birçok örnek olay içerisinde vermeyi tercih eder. Şöyle ki, Zeynel, hem partide yaptıkları hem dernekdeki durumu hem de özel hayatındaki ahlâksızlıkları ile romanda konu edilir. Eserin sonunda Zeynel, bütün bu olumsuz ve yanlış olaylara rağmen kazanan kişi konumundadır. Bu ilçeden ayrılmış ve Ankara'ya gitmiştir. Orada altın varaklı koltuğunda caka satmaktadır. Bu durum romanın başında anlatılan ve tıpkı yalancılığı sayesinde hareme ağa olan Kadıya benzetilmiştir. O da bir sultan gibi yaşamaktadır.

Romanda anlatılan mekân ismi eserde açıkça verilmemişse de olaylarda anlatıldığı kadarıyla, okur burasının İstanbul ve Ankara'ya uzaklığından, cadde ve sokak adlarından İzmit olduğu anlayabilmektedir.

Büyük Usturalar, çeşitli bakış açılarından ele alınabilecek bir roman olmakla birlikte bu çalışmada özellikle iki bakış açısından değerlendirmeye alınacaktır. Mizah ve toplumsal hiciv². Bu çalışmada, roman açısından konu bu şekilde sınırlandırıldıktan sonra kuram açısından da Bergson'un *Gülme* kitabı

temel alınmıştır. Böylece, bir ikili okuma gerçekleştirilerek romandan çıkartılacak verilerin, Bergson'un kuramı ve tanımlamaları ile ne ölçüde örtüşmekte olduğu ortaya çıkartılabilecektir.

Bergson, *Gülme* eserinde gülme eylemi üzerinde durmuş, gülünç olan üzerine açıklamalar ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Aynı zamanda kitabında, gülme eyleminin toplumdaki nedenleri, sonuçları, etkileri üzerine değerlendirmeler yapmıştır. Çalışmanın kapsamı dışında olduğu için burada Bergson'un değerlendirmelerinin tamamının açıklanması veya eserin özetlenmesi yoluna gidilmeyecek, yalnızca *Büyük Usturalar*'da örneğine rastlanan gülme unsurları maddeler halinde çıkartıldıktan sonra eserden örneklerle açıklanacaktır. Buna göre roman ve *Gülme* kitabı arasındaki benzerlikler ve ortak noktalar şöyle sıralanabilir:

1. Bergson'a göre gülme ancak acıma ve şefkat duygularının ortadan kalkmasıyla mümkün olabilir (2014: 5).
2. Bergson'a göre dalgınlık, istem dışılık ve sakarlık bir gülünçlük nedenidir (2014: 9).
3. Bergson'a göre gülünç unsur, kişiden ve karakterden ayrı bir şekilde varlığını korur (2014: 106).
4. Bergson'a göre bireydeki ve toplumdaki otomatizm gülünçtür (2014: 23).
5. Bergson'a göre gülme kalıplaşmış bir davranışa cezadır (2014: 113).

İlk olarak ele alacağımız konu Bergson'un gülme tanımlamasındaki gibi gülmenin ancak acıma ve şefkat duygularının ortadan kalkmasıyla mümkün olabileceği meselesidir (2014: 5).

Eserdeki olaylar, anlatıcının gülünç sunumu, mümkün merteye saf dışı bırakılıp yeniden gözden geçirildiğinde okurun karşılaştığı tablo içler acısıdır. Bu içler acısı durum anlatıcı tarafından okuruna gülünç bir durum olarak sunulmuştur. Okur romanda dolandırılan veya aldatılan insanlara acımaz, aksine olarak yalnızca onların hâline güler. Romanın tipik yardımcı tiplerden biri olan İmam Hüsin Harem'den döndüğünde içler acısı hâldedir. Yazar, İmam'ın dönüşünü şu şekilde aktarmıştır:

“Buraya eyi kulak verin ağalar, sabah olmuş, gün ışımış. Bakmış millet, köy alanında yerde biri debelenip duruyormuş. Çevresini almışlar. Adam ha ölecek ha ölmüş. Yerde debelenen adam, güçlülükle “Ben imam Hüsin...” demiş. Bizim köyden biri: “Bak hele, demiş, kendisini imam sanıyor.. Hadi sen de git oradan...”

Bir başkası da:

— Ülen ite bak, demiş, bizim bildiğimiz İmam Hüsin yüz okka adamdır ha...” (Balkı 1978: 13)

Burada anlatıldığı kadarıyla İmam'ın hâlinin acınacak bir durumda olduğu apaçıktır. Fakat yazar bağlam içinde durumu tam tersine çevirerek okurun İmam'a gülmesini sağlama konusunda başarıya ulaşmıştır.

İkinci olarak Bergson *Gülme* kitabında, dalgınlık, istem dışılık ve sakarlığın bir gülünçlük nedeni olduğunu dile getirmektedir (2014: 9).

Büyük Ustrular'da bu durum şöyle saptanmıştır. Roman kişisi Kadı'nın işlediği suç üzerine cezalandırılması gerekmektedir. O nedenle de Kadı Halep'e sürgün olarak gönderilmelidir. Oysa olaylar bu şekilde gerçekleşmez. Kadı, “Halep” yerine “Harem”e gönderilir. Bu durum dalgınlık ve istem dışılığın bir sorucudur:

“Hele dinleyin ağalar, bizim köyün yalancı kadısı apar topar sürgün edilmiş. Edilmiş edilmesine ya, ama nereye? İşte buraya bi mim koyun arkadaşlar. İster inanın ister inanmayın, bu sürgün emirnamesini, yazan kopuk kimse, “Halebe” diye yazacağı yerde, tutmuş da “Harem’e” diye yazmamış mı? Emir de emirdir, bizim yalancı deyyus kadı, sakalından yaşından utanmadan varmış mı sarayın Harem'ine? Her yanında piliç gibi güzeller... Kadı Dürrizade'nin bir eli balda, öbür eli de yağda mı desem, balda mı? Her

yanı bülbülmüş. İlk işi harem ağasını yemek olmuş, öbür işi de Sadrazam Keşanlı Hüsrev Paşa'yı bozuk para gibi harcamak olmuş." (Balkı 1978: 10)

Böylece örnek olayda da gösterildiği gibi romanda anlatılan durumda yaşanan dalgınlık, yapılan yanlışlık ve istemdişi durum bir trajediye değil komik bir olaya dönüşmüştür.

Üçüncü olarak ele alacağımız konu bağlamında Bergson'a göre gülünç unsur tanımlamalarından birisi de şudur: Gülme kişiden ve karakterden ayrı bir şekilde varlığını korur (2014: 106) ilkesi.

Romanda bize gülünç olarak sunulan mesele, aslında tek tek ele alınarak anlatıldığı üzere Zeynel'in veya Hasan Basan'ın yahut Cami Yaptırma Derneğinin içinde bulunduğu durumdan kaynaklanmaz. Tek tek verilen bu örnek olaylar aslında bir bütün haline dönüştüğü zaman daha başka bir anlam kazanmaktadır. Eserde tüm bu unsurlarla birlikte okura mevcut düzenin gülünç olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Vurgu bu noktadadır.

Gülünç olan siyasetçilerin paravan şirket kurarak kara para aklamaları, nutuk atmanın yalan söylemek sanılması, mecliste yumruklar konuştuğu için pehlivanların milletvekili olmasının teklif edilmesi, yalanın ödüllendiriliyor olması, milletvekilliğinin büyük bir kâr kapısı olarak görülmesi gibi durumlardır. Bu örnekler çoğaltılabilir.

Eserde gülünç unsurun kişi ve karakterden ayrı bir şekilde var olduğunun bir örneğini romanda çizilen tiplerde hemen hemen tüm şahısların birer lakabı olmasından da anlayabiliriz. Örneğin Dobracı Zülfi yalan söylemeyi beceremediği için adı "Dobracı"ya çıkmıştır. Burada bize gülünç gelen Zülfi karakterinin kendisinden çok dobracı olmasından kaynaklanan bir nedenle mevcut siyasette bu kadar zararı dokunmasıdır. Pelvan Niyazi'nin adında Pelvan sözcüğünün her seferinde zikrediliyor olması da milletvekilliği ve pehlivanlık arasındaki tezatlığı vurgulamak içindir. Hasan Basan'ın eşi ise çevresindekilerin ilgisini üzerinde toplamakta başarılı olduğu için "Sükse Dürdane" hatta "Erkek Avcısı Dürdane" olarak anılmaktadır.

"Hasan Basan'ın karısı Sükse Dürdane'nin de öyküsü azbuz renkli değildi! Hasan'la evlenmeden önce, Perşembe Pazarında çalışıyordu. Adı geçen firma Ankara'da bir büyük büro açınca hemen apar topar Sükse Dürdane'yi oraya sepetlemişlerdi. Bu firmada ona iyi gözle bakmıyorlardı çoğu zaman. Firma yetkilileri dolaylı yollardan onun işine son vermek için onu Ankara'ya sürmüşlerdi. Çünkü ilgilere göre, Dürdane, bu firmayla iş yapan kimselerle yüzgöz oluyordu. Bu yüzden firmada ona "Erkek Avcısı Dürdane" adını takmışlardı. Patron bir gün ona "Bu firma ciddi bir firmadır, biraz kendini derle toparla. Sayende boynuz mu bırakacağız?" Sükse Dürdane de patronun yüzüne karşı "Siz bana bakacağınıza, karınıza bakın!.. Ortaklık kurmuş olduğunuz Amerikalı ile aşk yaşamı sürüyor.." demişti.

Ankara girdisi çıktısı çok bir kent olduğu için, Dürdane burada da rahat durmamıştı hiç." (Balkı 1978: 36)

Yazar kişiler ile olaylar arasında bağ kurarken gülme unsurunu kişilerden bağımsız bir hale getirmekte, onları anlatırken karikatürize etme yolunu tutmakta ve bunu da isimlerine eklediği bir sıfat ile gerçekleştirmektedir.

Dördüncü olarak Bergson'a göre bireydeki ve toplumdaki otomatizm gülünç olarak verilen durumdur (2014: 23). Bergson burada kişilerin ve toplumların makineleşmesi ve ruhsuzlaşması, öngörülebilir olması, aynı olaya her şartta aynı tepkiyi vermesinin bir güldürü unsuru olarak sunulabileceğine işaret eder³.

³ Bu gülünç unsuru daha iyi açıklamak için daha bilinen bir eserden örnek vermek yararlı olacaktır. Aziz Nesin'in *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz* eserinde nüfus memuru Yaşar'ın yaşadığına gözüyle görmesine rağmen inanmaz çünkü önündeki evrakta öldüğü yazmaktadır. (Nesin, 2015) Bu durum ancak bir makinede veya makineleşmekten akıl tutulmasına uğramış insanda mümkündür.

Söz konusu otomatizm *Büyük Usturalar*'ın kurgusal düzleminde hâkim bir yere sahiptir, bu durumu benzetmelerle de örnekleyebiliriz: “Atının üzerinde savaş yitirmiş bir süvari paşası gibi süklüm ile püklüm duran Sadrazam, birden için için sevinmiş, bizim köye şöyle bir bakmış, sonra sürmüş atını yeşil düzlüğe” (Balkı 1978: 8)

Yukarıdaki alıntıya baktığımızda, Sadrazam savaş yitirmiş bir süvari paşasına benzetilmektedir. Bu benzetme savaş yitirmiş süvari paşalarının her zaman aynı şekilde kurulu otomatik bir makine gibi atlarının üstünde süklüm püklüm oturdukları tespiti ile mümkündür. Yazarın bu ifadeyle sunduğu otomatizm, gülünçlüğü sağlar.

Büyük Usturalar'da sunulan toplum ise başlı başına aksaklıkları kendisine ilke edinmiştir, kimi aksaklıklar da makineleşmeden doğmuştur:

“Dobracı Zülfi, başını iki yana salladı:

— Varıp gidin görün hele, dedi, doğdum büyüdüm ben böyle bir şey görmedim!
Bizim Zeynel, Padişah oldu desem, yalan. Başbakanlık ediyor desem, yalan... Bir büyük adam olmuş ki hiç sormayın. Bir koltuğu var sırmalı mı sırmalı.. Büyük mü büyük...
Sözleri ferman, nefesi derman...

Sanki kimse nefes almıyordu.

Dobracı sürdürdü sözlerini şöyle:

— Bundan böyle sakın ha bana Dobracı Zülfi demeyin ha... Bunca yıl ben kafa yerine boş gaz bidonu taşımışım meğer! Bilin ki yalanda.. dolanda büyük bir keramet var.
Bundan sonra ben ayak üstü on yalan, kırk yalan atmazsam bana da Dobracı Zülfi demeyin. Yalanın, namussuzluğun kerameti üzerinize olsun, âmin! Varın da Zeynel'i görün..” (Balkı 1978: 155)

Bir başka örnek de şöyle verilebilir:

“İmam Hüsin'i yağ-bal ile bir iki ay besiyeye çekmişler. Adam ayağa kalkar kalkmaz İstanbul'da başından geçenleri bir bir anlatmaya başlamış:

— “Bizim bu Kadı Dürrizade için Padişah mı desem, Sadrazam mı desem, Şeyhülislâm mı? Büyük adam böyük!.. İstanbul'da sözü ferman nefesi derman adamın.
(Balkı, 1978, 14)

Gün görmüş bir köylü ünlemiş var gücüyle:

— Bundan sonra yalan konuşmayanın anası ağlasın, demiş, bu yalan işinde bi keramet yok ise namussuzum... Yoksa bizim mendebur kadınının Cennette ne işi var ki?
(Balkı 1978: 15)

Yukarıda *Büyük Usturalar*'ın farklı kısımlarından yapılan alıntılarda da her seferinde doğanın bir kanunuymuş gibi yalan söyleme konusunda başarılı olanın saltanat sürdüğünü ve bundan da çıkarılması gereken dersin yalan söylemenin keramet olarak görüldüğü gerçeğidir.

Beşinci ve son olarak şu tespit yapılabilir: Bergson'a göre gülme kalıplaşmış bir davranışa cezadır (2014: 113).

Bergson bu tespiti yaparken örüşlerini desteklemek için Moliere'den alıntılar yapmıştır. Bu tespitten mizahın hicvetmenin bir yöntemi olduğu çıkarımı yapılabilir. *Büyük Usturalar*'da ceza verme amacı olduğu apaçıktır, cezalandırılan unsurların neler olduğuna yani nelerin hicvedildiği şu şekilde incelenebilir:

Dönem siyasetçilerinden Süleyman Demirel bu cezadan kendisine düşen payı almıştır. Adı zikredilmese de partideki Marisoncu Nazım, aklımıza hemen Demirel'in mühendis olarak çalıştığı Amerikan firması Morisson-Kundsen'i getirmektedir. Vekil adayları da Zeynel'den iyi yalan söyleme ve halkı aldatma dersleri aldıktan sonra attıkları nutuklar, önümüzde kurmaca bir Adalet Partisi ve yine kurmaca bir Demirel tablosu olduğunu düşündürür niteliktedir:

"Pelvanın anası:

— Ah daha neler olsun ki, oğullarım... Pelvan aklını üşüttü.. Bilmem ya, aslan gibi oğlumun aklı çalındı. Sapık sapık konuşmaya başladı son günlerde! Boşnağın avradına kurşun döktürdüm, destursuz bir yere su dökmüş... Ah benim Pelvanımın ağzı vardı, dili yoktu. Ama şimdi? Gece demiyor, gündüz demiyor "Mohderem vatandaşlarım deyü bağırıp duruyor. Allah tümümüze iyilik sağlık versin." (Balkı 1978: 58)

Toplumsal hiciv konusunda roman yeteri kadar malzemeyi içerisinde barındırmaktadır. Bu konuda Şakir Balkı'nın tutumu romanın yazıldığı dönem içerisindeki güncel olayları, iç ve dış siyaseti ve toplum yapısını hicvetmekten yana olmuştur. Burada yazarın tutumu eleştirel bir bakış açısını içermektedir.

Örnekleme gerekirse eserde Kocaeli Valisi'nin sürgüne gönderilmesi olayı söz konusudur. Vali gibi bir mülki idareci, devlet kurumlarındaki yetkili merci tarafından değil de partililer aracılığıyla sürgüne gönderilmiştir. Bunun sebebi de Vali Bey'in "devlet malını büyüğünün biraderlerinden koruması"dır. (Balkı 1978: 123) Vali'den sonra Savcı da kimi partililerle anlaşamaması gerekçesiyle kentten uzaklaştırılır. Uzaklaştırılan Savcı'nın arkasından da kimileri "Ne güzel her yediğimiz naneyi örtbas ediyordu." diyerek üzülmüşlerdir. (Balkı 1978: 108) Görüldüğü gibi burada, Savcı'yı sevenlerin sevgisinin nedeni kesinlikle iyi bir hukukçu olmasına değil aksine onun ahlâksız olmasına dayandırılır.

Zeynel de parti yönetimine nüfuz ettikten ve Cami Yaptırma Derneğine başkan olduktan sonra Kılıf-san adında bir paravan şirket kurmuştur. Bu kiraathane görünümü şirket ile zimmetine geçirdiği araziler ve paralara bir "kılıf" uydurmaktadır:

"Zampik oturduğu yerden kalkıp sırtını okşadı:

— Aferin, tüccar kafası dediğin böyle olmalı. İyi yetişmişsin, aferin.. Yine gözüme girdin. Uyanık adamsın vesselâm.. Ama ne var ki işin içinde biraz yorulmak da var ha.. Tüm işler sana düşecek ona göre Hasan Bey!

— Düşsün canım, işin ucunda daha çok zengin olmak var değil mi? Elden geleni ben ardıma komam.. Para olduktan sonra kelli, bana her şey vız gelip tırıs gider. Hele hele, ne işi olacak bu?..

— Ne işi olacak öyle mi?.

— Bileyim değil mi Zeynel Bey!

— Basit bir iş canım, sen hayalî şirket kuracaksın, yan sanayi.. İmalât işi falan...

— Peki ne imal edeceğiz?

— Kılıf!

— Deme Zeynel Bey, ne kılıfı?

— Uzun etme yahu, bildiğin kılıf işte, kılıf de çık işin içinden fazla kurcalama.." (Balkı 1978: 110)

Büyük Usturalar'da Türkiye'nin Amerika ile olan yakınlığı ve NATO ve CİA'nın Türkiye'nin işlerinde hat safhada etken oluşuna da değinilmiştir. Zeynel, düzenli olarak NATO toplantılarında bulunan bir siyasetçidir. Zampik Zeynel ve Tefeci Beşir, demir işinde Chicago Steel Work Company ile çalışmaktadırlar:

“Ankara’da bir Amerikalı dostum var, bizim Holding kafalı, paralı adamı! Onunla kafa kafaya verdik bir tezgâh kurduk. Allah da yürü ya kulum dedi, eh biz de yürüyoruz işte. Sonra sen onun bunun sözlerine sakın kulak asma Beşir Bey kardeşim. Biz işimize bakalım.. Bir Koy On Al Holding bizi kısa zamanda ihya edecek bak gör.. Kârın yarısı onun yarısı bizim. Kardeş payı değil mi ki? Biz holding olmasaydık banka kredisi mi alırdık, biz şiş yansın ama, kebab yanmasın misali bizimkisi. Boşver seen aldırma canım... Solcu milletin sözlerine kulak verme, biz işimize bakalım!” (Balkı 1978: 138)

Yine romanda bir durumun açmazlığı da “CİA ajanları bile kurtaramaz.” (Balkı 1978: 226) denilerek ifade edilmiştir. Bu da Türk iç işlerinde Amerika’nın ne kadar söz sahibi olduklarının bir göstergesidir. Yazarın da bu konudaki eleştirel tutumudur.

Medya organlarının da ücreti mukabilinde istenilen haberi yapıyor olması hicvedilen bir diğer durumdur. Hasan Basan’ın seçim ile ilgili, Zampik Zeynel’in de demir piyasası ile ilgili yalan haberleri *Hak Yolu* ve *Büyükzurna* gazetelerinde ücretleri mukabilinde yayımlanmaktadır:

“—Gazetenin baş sayfasına büyük puntolarla “Demire yüzde ikiyüz zam geliyor!”
Demir Fabrikaları Genel Müdürü açıkladı...” işte haber sana!.

Gazetenin sahibi bu haber için önce kem küm etti, üç bin kâğıdı, masanın üzerinde görünce “olur” diyerek işi tatlıya bağladı.” (Balkı 1978: 20)

Ya da bir başka örnek şöyledir: Bu tabloda bize sunulan siyasetçiler sanattan ve spordan habersizdir, girdikleri spor salonunda basketbol oynayan kızları görünce “Bu kısa donlu kızlar”ın ne yaptığını anlayamayıp tövbe estağfurullah diyerek salonu terk ettiklerini görüyoruz. (Balkı 1978: 237)

Sonuç

Siyasetteki tüm bu ahlaksızlıklarla birlikte toplumun da hızlıca galeyana gelmesi, mebusluğun akılla değil kılıkla olması, toplumun önemli bir kesiminin büsbütün yalan olan ve toplumun değerlerini adeta sömüren nutuklara kanması da eleştirilmektedir.

Eserde temel olarak eleştirilen konu paranın her değer üzerinde olduğu bir toplum düzeninin anlatımında yer almaktadır. Hasan Basan, “para olduktan sonra kelli bize her iş vız gelir tırıs gider”, demektedir. Gülünç olan ise Hasan Basan’ın bunu ifade ediyor oluşu değil bunun gerçek oluşudur.

Büyük Usturalar, Bergson’un *Gülme*’si ile yaklaşıldığında bireyden çok toplumla ilişkili, genellikle toplumdaki otomatizmi gülünç olarak sunup bunu cezalandırmayı hedefleyen mizahi bir eserdir.

Sonuç olarak romanda gülme unsurlarını ve neyin hicvedildiğine bakarak Balkı’nın yaşadığı dönem ve bu dönemin siyasi ve sosyal olayları ile birlikte değerlendirmek ve yorumlamak da eserin anlaşılmasında katkı sağlayacaktır.

Şakir Balkı günümüzde çok tanınan bir yazar değildir. Sanatçının hayatı, sanatı ve eserleri hakkında yeterli çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma edebiyatımızdaki bu konudaki bir eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır. Öte yandan da diğer bir amaç, yazarın yukarıda sözü edilen eserlerinin henüz incelenmemiş olmasının vurgusunu yaparak az tanınmış bir yazara dikkat çekmektir..

Kaynakça

Balkı, Ş. (1978). *Büyük Usturalar*. Ankara: Tekin Yayınevi.

Bergson, H. (2014). *Gülme*. (D. Çetinkasap, Çev.) İstanbul: İş Bankası.

Ener Su, A. (2020). Şakir Balkı. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. (H. A. Üniversitesi, Dü.) Mart 27, 2023 tarihinde <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sakir-balki> ağ adresinden erişildi.

Karaalioglu, S. K. (1982). Balkı, Şakir. *Resimli Türk Edebiyatçılar Sözlüğü* (s. 88-89). İstanbul: İnkılâp Yayınları.

Kocaeli Gazetesi. (2021, Mayıs 28). Mart 30, 2023 tarihinde <https://www.kocaeligazetesi.com.tr/haber/7226823/sakir-balki-vefat-etti> ağ adresinden erişildi.

- Nesin, A. (2001). *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı*. İstanbul : Adam Yayınları.
- Nesin, A. (2015). *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz*. Nesin Yayınevi: İstanbul.
- Selçuk, İ. (1978). "Şakir Balkı İçin..." Balkı, Ş, *Büyük Usturalar*. İstanbul: Tekin Yayınevi, sf. 5-6.
- Yalçın, M. (2010). Balkı, Şakir. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. İstanbul: YKY, Cilt 1, sf. 173-174.
- Yalçın Çelik, S. D. (2021). "1940'tan Günümüze Türk Romanı", *Türk Edebiyatı Tarihi*. (Ed. Öztürk Emiroğlu). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, sf: 1021-1116.

HUZUR ROMANINDA BERGSON FELSEFESİNİN SÜRE VE MEKÂNSAL ZAMAN İLE BİLİNÇ HALLERİNİN İZLERİNİ SÜRMEK

Emir Can Tuğra ERGÜN*

Özet

Edebiyat metinlerinde zaman kavramı üzerine her dönem farklı yorumlar yapılmıştır. Fakat modernizmle beraber bireyin, metnin merkezine koyularak iç gerçekliği ön plana alınması romanda zaman meselesine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bu durum, bilinç akışı, iç monolog gibi yeni tekniklerin ortaya çıkmasıyla psikolojik hallerin aktarımını sağlayarak vaka ve anlatı zamanını da etkilemiştir. Yirminci yüzyılda, çağın düşünürlerinden Henri Bergson'un süre kavramı ve bilinç üzerine yorumları modern romanın içeriğini ve teknik yapısını etkileyecek ölçüde önem kazanmıştır. *Huzur* romanı da bu bağlamda Bergson felsefesinden izler taşımaktadır. Çalışmamızda, Bergson felsefesinin temel dinamikleri ortaya konularak bir çerçeve çizilmiş ve bu bağlamda *Huzur* romanını; süre ve mekânsal zaman, zamansal iç içelik, bilinç hallerinin akışı ve iç monolog tekniğinin zaman ile ilişkisi, maddeleriyle inceleme yoluna gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Huzur, Bergson, Zaman, Süre, Bilinç, İç Monolog

Abstract

In literature there are always different remarks about the concept of time. But with modernism, bringing fore the inner reality by putting the individual in the center of the text brought a new perspective to the matter of time. This situation, with the appearance of stream of consciousness and inner monologue, not just helped transferring psychological state but also telling of time and event. At this era, Henri Bergson's, one of the twentieth century philosophers, comments on concept of time and consciousness gained enough importance to change content and technical structure of the modern novel. In this context *Huzur* carries traces of Berhson's philosophy. In this study, by making a frame out of the foundational dynamics of Bergson's philosophy and the novel *Huzur* is examined on its time and spatial time, temporal interpenetration, stream of states of consciousness and relation between time and inner monologue.

Keywords: Huzur, Bergson, Time, Duration, Consciousness, Inner Monologue

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, emir.ergun@outlook.com, ORCID: 0000-0001-7260-6720 Gönderim Tarihi: 13.03.2023 – Kabul Tarihi: 24.05.2023

Giriş

Sanat ve edebiyatta zamanın kullanılışı, sanat nesnesinin anlatımında ve kurgu düzleminde ana noktalardan birisini oluşturmaktadır. Zaman algısı, insanlık tarihindeki gelişme ve değişimlere paralel olarak mitik anlatıların oluşmasından günümüze kadar her çağda değişime uğramıştır. Ancak bu dönemsel değişimlerin en belirgin kırılma noktası, modern çağda yaşanmıştır. Modernist evrede zaman algısına yaklaşımın sistematik olarak tanımlandığı, tarihsel yapısının çizgilerinin belirlendiği, felsefesinin netleştiği ve derinleştiği açıkça görülmektedir. Konuya edebiyat ve roman olarak baktığımızda, modern roman ve zaman algısı kurgunun merkezine yerleşen bir yapı arz etmektedir. Çünkü, modernist roman, bireyin iç dünyasını merkeze alarak geçmişi ve şu anı iç içe sunar. “(...) Bu zaman kurgusunun oluşmasında başvurulan temel teknik geriye dönüştür. Bu teknik, bireyi merkeze oturtan, onun içsel derinliğini anlatmaya çalışan modernist romanda, hesaplaşmaların yapılabilmesi için bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır” (Yürek 2007: 187). Bu bağlamda modern roman, klasik romanın olay örgüsü merkezli yapısından uzaklaşarak yeni anlatı teknikleriyle beraber zaman kırılmalarıyla şekillenir. Böylece çizgisel zeminden ayrılan roman, geri dönüşler ve ileri sapımlar ile hızlanıp yavaşlar. Einstein’ın uzay zaman ve izafiyet teorisiyle başlayan zamanın göreceli olması konusu, Freud’un bilinçaltını keşfi ve yirminci yüzyılda Bergson’un süre felsefesiyle yeni bir boyuta ulaşır, derinleşir ve psikolojik bir zaman algısına doğru evrilir. Bu sayede modern roman, bireye ve onun iç dünyasına yaklaşma biçimiyle yeni bir zaman algısını da beraberinde getirir. Sarıoğlu bu konuda şöyle der:

Saat yirminci yüzyıl yazarları için doğanın ritminden, insanlıktan ve mutluluktan uzaklaşmak demektir. Bu nedenle bir modern roman, zamanda gerçekliğe ya da kronolojiye bağlılık yerine parçalanmışlığı genellikle insan psikolojisi üzerinden vermeyi esas almaktadır ve bu kişisel zaman anlatıda daha sık kullanılmıştır (Sarıoğlu 2020: 21).

Bu bağlamda modernist yazarlar, eserlerini kurgularken zaman kurgusu açısından çağın düşünürlerinden etkilenmişlerdir. James Joyce ve Marcel Proust başta olmak üzere Dünya edebiyatındaki yenilikçi yazarlar, romanlarında bu meseleyi teknik olarak zaman kırılmaları ve iç monolog, bilinç akışı gibi unsurlarla ele almışlardır. Bu tekniklerin romanda kullanımıyla birlikte dış dünyanın gerçekliğinin yanında karakterin zihinsel gerçekliğine yönelmişlerdir.

Meseleyi anlamak için ilk olarak Bergson’un felsefesi takip edilerek yola çıkılabilir. Bergson felsefesinde zaman, iki türlü gözlemlenir. Bunlar; psikolojik bir boyutta gerçekleşen süre ve mekân ile algılanan ölçülebilir zamandır. Bu teori, çalışmamızın “*Huzur*’da Bergson’un Süre ve Mekânsal Zaman Kavramlarına Yaklaşım” alt başlığında ortaya koyulacaktır.

Bergson felsefesinin izlerini edebiyatta, özellikle modern romanda gözlemlemek mümkündür. Bireyin karmaşık iç dünyasını, bilinç hallerinin doğrudan aktarımıyla vermeyi amaçlayan iç monolog ve bilinç akışı gibi modern roman teknikleri, karakterlerin psikolojik boyutta algıladığı süreyi ve dış dünyada, mekânda geçen zamanın arasındaki genişleyip daralan ritmi gözlemlememizi sağlar. Bu bağlamda, modern romanın zaman meselesini merkeze alacağımız çalışmamızda, Ahmet Hamdi Tanpınar’ın *Huzur* romanı; olay örgüsünün bir günde tamamlanmasının yanında bu bir günlük sürenin, karakterlerin bilinç hallerinin yansıtılmasıyla genişlemesi ve dolayısıyla klasik anlamdaki olay örgüsünün geri plânda kalarak yerini bireyin iç dünyasına bırakmasıyla ortaya çıkan zaman parçalanmaları, Bergson’un felsefesine göre incelenecektir.

1. *Huzur*’da Bergson’un Süre ve Mekânsal Zaman Kavramlarına Yaklaşım

Yirminci yüzyılın önemli düşünürlerinden Henri Bergson, felsefesini zaman kavramı üzerine inşa eder ve zamanı, psikolojik bir boyutta inceleyerek süre kavramını ortaya koyar. Ona göre süre, bilinç düzleminde gerçekleşen heterojen parçaların iç içe geçtiği ardışık hareketliliklidir. “(...) Bergson, deneyimlenen zamanın bölünemez bir süreç oluşturacak şekilde birbirlerinin içinde eriyen bilinç hallerinin geri döndürülemez ardışıklığı olduğunu söyler” (Cevizci 2021: 516). Bu durum gösteriyor ki süre; deneyimi, bilince ait bir veri olarak işleyen içsel bir algılamadır.

Bergson’un felsefesinde zamanın bir diğer algılanışı ise homojen yapıdaki mekânla özdeşleşmiş, ölçülebilir zamandır. “Homojen zaman eşit aralıklarla bölünerek ölçülebilir, sayılabilir niteliktedir ve mekânlaştırılmıştır. Heterojen zaman ise insanın içsel yaşantısında, bilince özgü olan zaman, yani süredir” (Öztürk 2007: 43).

Bu bağlamda Bergson’a göre zaman, iki türlü tanımlanmıştır denilebilir fakat ona göre gerçek zaman bilinci içerir. “Doğrusunu söylemek gerekirse, ne kadar kısa olursa olsun, iki anı birbirinden ayıran süre ve bunları birbirine bağlayan bellek arasında ayırım yapmak imkansızdır; zira süre özsel olarak olanın içinde artık olmayanın sürekliliğidir” (Bergson, 2021: 64). Bergson’a göre bilinçte doğrudan akış

halinde olan gerçek zamanın algılanması ise sezgi aracılığıyla gerçekleşir. Bu konuda Mehmet Nuri Demir şöyle söyler; “Sezgi süre değildir. Sezgi, daha çok kendi süremizin dışına çıkmamızı, bizden aşağıda ya da yukarıda bulunan başka sürelerin varoluşunu dolaysızca olumlamak için kendi süremizden yararlanmamızı sağlayan harekettir” (Demir, 2011: 72). Bu bağlamda sezgi, bilinçteki yani iç dünyadaki akışı kavramak ve kendimizden başka bilinç düzlemlerini yani farklı süreleri anlamlandırmak için gereklidir.

Zaman ve sezgi kavramları arasında genel bir değinme yapıldıktan sonra Bergson’a göre zamanın iki farklı algılanış biçimi üzerinde durulabilir. Bu bağlamda psikolojik zaman; dışa dönük, matematiksel, mekâna bağlı zamandan farklı olarak bireyin iç dünyasında meydana gelen bilinç hareketleriyle alakalıdır. Bergson, bu zamana “süre” der ve onu, geçmiş ve hâlin iç içe geçerek geleceğe doğru akması olarak tanımlar: Süre, geleceği kemiren ve ilerledikçe büyüyen geçmişin daimi bir ilerlemesidir. Geçmiş hiç durmadan büyüdükçe kendisini de hiç durmadan hıfzeder” (Bergson, 2021: 78). Bu bağlamda süre, bilincin sürekli akış halinde olan heterojen yapısıdır ve bu yapı, bireyin geçmiş, hâl ve geleceğini birbirine bağlar. Süreyya İlkılıç bu konuda şu açıklamaları yapmaktadır:

Bergson, ölçülebilen ve mekâna bağlı olarak algılanan fiziksel zamanın karşısına, bilincin haricinde sezgi ile kavranan ve ‘gerçek zaman’ olarak tanımladığı süreyi (la durée) koyar. ‘Süre’ (die erlebte Zeit) kişinin iç dünyasında yaşamış olduğu zamandır. Buna göre tüm zamanlar, yani geçmiş, şimdi ve gelecek birbirlerinden ayrılmaz bir bütündür (İlkılıç 2018: 91).

Görülüyor ki psikolojik zaman yani süre, sezgi ile algılanan ve bilinç düzleminde gerçekleşen hareketli bir yapıdadır. Bu zihinsel hareketlilik psikolojik hallerle alakalıdır. Bu sayede nesnel zamanın aksine bireyin iç dünyasındaki zaman daralıp genişler ve ruh hallerine bağlı olarak görecelik kazanır.

Mekânsal zaman ise ölçülebilen fiziksel zamandır. Bireyin iç dünyasının haricinde dış dünyanın matematiksel zamanını ifade eden bu zaman türü, saniye, dakika, saat, ay, yıl gibi ölçülebilir yapıdadır:

Fizik, matematik ve geometri ile eski felsefenin zamanı yanlış anlamalarının nedeni, onu mekânlaştırmış olmalarıdır. Çünkü dışımızda yani mekânda tasarladığımız zaman, gerçek zaman değildir ve o bizim tarafımızdan uydurulmuştur. Bu daha çok matematik bir zamandır yani gerçekte bir mekân biçimidir (Gündoğan 2013: 74).

Bu bağlamda Bergson, zamanı bilimsel bir matematik zamanı olarak ele almış ve mekana bağlı bir ölçümle ortaya koymuştur diyebiliriz. Seval Gürsoy, Bergson’un mekânsal zamanıyla ilgili şöyle der:

Bergson, için matematik ve bilim zamanın mekânsallaşmasını sağlar. Bilimdeki zaman bizim dışımızda bir şekli gibidir. Niceliksel ama gerçek değildir. Saati azami eşit dilimlere parçalara ayırarak elde ederiz. Zaman da belli aralıklardaki tekrarların sayılmış halidir ve bu zaman aslında birbirinden farklı olayların mekanla ilişkilendirilerek ölçütleştirilmesidir (Gürsoy 2019: 45).

Görülüyor ki Bergson’a göre mekânsal zaman, niceliğin ön planda olduğu ve saat üzerinden ölçülebilir yapıdadır.

Bergson’un bu bakış açısından Türk edebiyatına yaklaşıldığında en tipik örneklerden birisi Ahmet Hamdi Tanpınar’ın *Huzur*¹ (1949) romanıdır. *Huzur*’da, Henri Bergson’un zaman felsefesinin izlerini yakalayabilmek mümkündür. Çünkü Tanpınar bu söylemler için okuruna malzeme veren modernist bir romancıdır.

Tanpınar’ın modernist yönüyle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Özellikle şiirlerindeki zaman algısı, Bergson’un süre kavramı ışığında değerlendirilmiştir². Benzer bir yaklaşım, romanları üzerine yapılmış çalışmalarda da gözlemlenebilir³. Bazı araştırmacılar ise Tanpınar’ı, diğer yazarlar ile karşılaştırma yoluna giderek Bergson’un felsefesinin izlerini aramıştır⁴. Genel yöntem itibarıyla Tanpınar’ın eserleri incelenirken Bergson’un felsefesinden yararlanılsa da söz konusu araştırmalar, Bergson ve Tanpınar’ı

1 Bakılabilir Yalçın Çelik 2021.

2 Demir, 2019.

3 Gürpınar, 2016. Okumuş & Şahin, 2012.

4 Tanrıtanır & Tütak, 2015. Sürücü, 2015.

merkeze alan çalışmalardır. Bu çalışmanın farkı ise Tanpınar'ın *Huzur* romanının merkeze alınması ve bu eserin, Bergson'un süre ve bilinç kavramlarıyla sınırlandırılarak incelenmesidir.

Huzur, modernist anlayışla yazılmış bir romandır. Yazar romanında bireyi merkeze alarak onu derinleştirmeyi hedeflemiştir. Dolayısıyla, kurgu içerisinde olay örgüsü zayıf bırakılıp roman karakterlerinin düşüncelerinin anlatımına ağırlık verilmiştir. Öyle ki, romanda olay örgüsü yok denilecek kadar azdır. *Huzur*'un içeriği, kısaca şu şekilde özetlenebilir: Mümtaz uyanır, odasından çıkar, İhsan ile savaş üzerine konuştuktan sonra hasta bakıcı bulmak ve kiracıya uğramak için belirli adresleri ziyarete gider. İclâl ve Muazzez ile karşılaşır onlardan, Nuran'ın evleneceği haberini alır. Eve döndükten bir süre sonra, hastalığı ağırlaşan İhsan için doktor çağırmaya gider. İkinci Dünya Savaşı'nın başladığının öğrenilmesiyle roman biter. Bu haliyle *Huzur*, nesnel olarak yirmi dört saatlik bir sürede geçen olayları anlatır. Ancak, eserdeki anlatı zamanı çağrışımlar yoluyla geriye dönüşler yapılarak genişletilir.

Dört bölümden oluşan *Huzur* romanının ilk bölümüne genel olarak şimdiki zaman hakimdir. Fakat, bu bölümde zaman açısından prolepse (ileri sapım) ve analepse (geri sapım) örnekleriyle karşılaşmak mümkündür. İleri sapım, Mümtaz'ın savaş ile ilgili söylemleriyle meydana gelir: “Herkes neşesizdi. Herkes yarımı, büyük kıyameti düşünüyordu. Bari, şu hastalık olmasaydı. Ya kendisini de çağırırlarsa, İhsan'ı hasta bırakarak gitmeğe mecbur kalırsa?” (Tanpınar 2016: 24). Buradaki iç monolog tekniği ile Mümtaz'ın sadece geleceğe yönelik çıkarımları görülmez aynı zamanda yazarın romanın son bölümünde anlam kazanacak bir olaya doğrudan dokunuşunu da gözlemliyoruz. Bu durum, geçmiş ve şu an arasında kalmış karakterlerin kronolojik bir zaman dilimine tutunmaya çalıştıklarını gösterir niteliktedir. Geri sapım ise Mümtaz'ın hafızasında Nuran'ın canlanmasıyla gerçekleşmektedir: “Garip bir sükunet içinde odasına çıktı. Hemen hemen bütün dünyasını görmüştü; hemen hemen... Çünkü, Nuran'dan habersizdi. Nuran, acaba ne yapıyordu?” (Tanpınar 2016: 24). Bu soruyla beraber Mümtaz'ın bilincinin akış yönü geçmişe, çocukluk anlarına yönelmektedir. Bilincin uyanması, Nuran'ın sayesinde gerçekleşse de Mümtaz'ın zihninde farklı bir anı canlanır. Bu yönüyle Nuran, Mümtaz için mekânsal zamandan psikolojik zamana geçişin bir temsilcisi konumuna yerleşir. Bu bağlamda, Nuran, -aynı zamanda Mümtaz'ın iç monolog tekniğinin kullanımı yoluyla- roman kişinin psikolojik zamana geçmesini sağlamaktadır. Benzer durum ve örnekler roman boyunca çokça rastlanılmaktadır. Bu anlatım tekniği ve kurgu biçimiyle, romanda karakterlerin, geçmiş ve şu an arasındaki sıkışmışlığı, okuyucuya aktarılmış olur.

Bergson, bellek ve süre kavramlarını tanımlarken bunlar arasında bir ayırım yapmaz. Bu sebeple, çağrışımlar ve imgeler, bireyin psikolojik derinliğine hitap ederek geçmişin anılarını hatırlamaya, mekânsal zamandan psikolojik yani gerçek zamana geçmeye olanak sağlar;

Doğrusunu söylemek gerekirse, ne kadar kısa olursa olsun, iki anı birbirinden ayıran süre ve bunları birbirine bağlayan bellek arasında ayırım yapmak imkansızdır, zira süre özsel olarak olanın içinde artık olmayanın sürekliliğidir. İşte gerçek zaman, yani algılanan ve yaşanan zaman budur (Bergson 2021: 64-65).

Bu bağlamda *Huzur*, bireyin iç dünyasını aktarırken çağrışımlardan yararlanır. Bu çağrışımların bellekteki hareketi, özgür ve kendiliğinden gerçekleşir. Örneklerde de görüleceği üzere bireyin akış halindeki bilincinin kendiliğinden gerçekleşen dışa vurumlarının, Bergson'un süre ve bilinç fikirlerinden izler taşıdığını gösterir.

Huzur'daki en belirgin ve uzun soluklu geri dönüş; Mümtaz'ın, Muazzez ve İclâl ile karşılaşarak onlardan, Nuran'ın eski kocası Fahir ile tekrar evleneceği haberini almasıyla gerçekleşir: “(...) Bununla beraber, bu kız şimdi kendisini zehirleyecekti. Şimdi ona Nuran'ın evlendiğini söyleyecekti” (Tanpınar 2016: 77). Böylece anlatı zamanı çizgisellikten çıkarak genişler. Bu geriye dönüş, romanın ikinci bölümünde başlayarak üçüncü bölümün sonuna kadar devam eder. Nihan Doğan, bu anakroninin oluşumunu şu şekilde açıklar: “En son anlatılan zamandan geçmiş zamana uzanan romanda anakroni, Mümtaz'a eski sevgilisi Nuran'ın evleneceği haberinin verilmesiyle analepsis yoluyla kurulur. Demek oluyor ki *Huzur*, içinde bulunularak anlatılan son olayların zamanıyla, geçmiş zamanın arasına sıkışmış bir sıkışıklığın romanıdır” (Doğan 2018: 72).

Mümtaz, zamanın yapısı ve bilinç halleriyle ilişkisine yönelik şöyle bir çıkarımda bulunur: “(...) İnsan kafası böyleydi. Zaman, onda daima yeniden teşekkül ederdi. Hâl, bu bıçak sırtı, hem mazinin yükünü taşır hem de onu çizgi çizgi değiştirirdi” (Tanpınar 2016: 366). Bu söylem, Bergson'un süre felsefesiyle doğrudan ilişkilidir. Romandaki karakterler, mekânsal zamanla eş zamanlı olarak psikolojik bir zeminde (gerçek zaman) de ilerlemektedir ve böylece akış, hâl ve geçmişin birbirine bulanmasıyla sürekli bir şekilde gerçekleşir. Bergson, mekânsal (matematikselsel) zaman ve sürenin ilişkisini şu şekilde açıklar:

Eğer süre durursa, onu bitiren andır. Ama o durmaz. Demek ki gerçek zaman anı tedarik edemez; bu sonuncusu matematik noktadan ileri gelir, yani uzaydan. Yine de gerçek zaman olmadan bir nokta yalnızca bir nokta olurdu, an da olmazdı. An o halde iki şey içerir: gerçek zamanın akışı, yani sürenin akışı ve uzaylaşmış zaman (...) (Bergson 2021: 69).

Bu bağlamda, karakterlerin zamanlar arası sıkışmışlığı, Bergson'un, bu iki zaman türünün eş zamanlılığı ve ilişkisi hakkındaki düşünceleriyle benzerdir. Bunun sebebi Ahmet Hamdi Tanpınar'ın psikolojik bir zemine kurguladığı Mümtaz ve Nuran'ın aşkını, karakterlerin iç dünyaları aracılığıyla sunarak zamanı, bilinç halleri içerisinde parçalamasıdır.

2. Huzur'da Bergsoncu Bilinç Hallerinin İzleri

Bergson, bilinç kavramını açıklarken ona biyolojik bilimin verileri açısından yaklaşmaz. Buna karşılık psikolojik durumların onun varlığını gösterdiğini savunur. Fakat bilincin kavranması için bilinç hallerinin de biliniyor olması gerekir: "Bergson'a göre bilincin biyolojik olarak bir yeri yoktur. Ancak ona göre bilinç, psikolojik haller içerisinde yer alır. Eğer psikolojik haller olmasaydı, soyut kavram olan bilincin ne olduğunu anlayamazdık" (Eroğlu 2012: 81-82). Bilinç, aynı zamanda geleceği anlamlandırma ve şekillendirme noktasında da görev sahibidir. Çünkü, geçmiş ve an, heterojen bir şekilde bellekte yani bilinçte iç içe var olur: "Geleceğimizin şekillenmesinde bilinç, büyük bir yere sahiptir. Çünkü bilinç, kendinde geçmişle geleceği sentezleme becerisini barındırmaktadır" (Eroğlu, 2012, s. 84). Bergson'a göre şimdiki zaman hem geçmişe hem de geleceğe dokunur ve bilinçte birbirine bulanmış halde geleceğe doğru bir akış sergiler. "Benim 'şimdiki zamanım' diye adlandırdığım şey, hem geçmişimin hem de geleceğimin sınırlarını ihlal eder. (...) Dolayısıyla 'şimdiki zamanım' olarak adlandırdığım psikolojik durumun, aynı zamanda yakın geçmişin bir algısı ile yakın geleceğin bir belirlenimi olması gerekir" (Bergson 2022: 134-135). Görülüyor ki Bergson'un süre felsefesi, bilinç ile doğrudan ilişki içerisindedir. Bu bağlamda Bergson'a göre bilinç; anların saklandığı ve istenildiği zaman dışarıya çıkarılabilen bir sandık değil, heterojen yapıdaki iç içe geçmiş, geçmiş ve şimdiki zamanın imgelere bulanarak sürekli bir şekilde geleceğe akış halinde olmasıdır. Fakat, biyolojik olarak gösterilemeyen bilincin bu psikolojik gerçekliği içerisinde belirtilen hareketin nerede başlayıp nerede bittiği belli değildir.

Huzur'da, Bergsoncu bilinç hallerinin izlerine rastlamak mümkündür. Şöyle ki: "(...) Hepsi Mümtaz'ın gözünün önünde, karmakarışık, iç içe ve kendi hayatlarının ayrılmaz parçaları gibi canlandı. Ne kadar çok hatıra ve ayrı kaynaklar onların aşkında birleşiyordu" (Tanpınar 2016: 196).

Romanda, Mümtaz ve Nuran'ın aşkı bir üst metin oluşturarak geçmişin hatıraları ile psikolojik duruma yönelik işaretlerde bulunmaktadır ve aynı zamanda Mümtaz'ın bilinç halleri, Nuran ekseninde kendiliğinden ve sürekli bir akış halindedir:

(...) Nuran, hayatına birdenbire gelişle kendisinde öteden beri mevcut olan, ruhunun büyük bir tarafını yapan şeyleri aydınlatmış adeta kendisini kabule hazır şeylerin arasında saltanatını kurduğu için, artık ne İstanbul'u, ne Boğaz'ı, ne eski musikiyi, ne de sevdiği kadını birbirinden ayırmağa imkan bulurdu. (Tanpınar 2016: 220).

Görüldüğü üzere bilinç, bünyesinde bulundurduğu imgeleri muhafaza etmekle kalmıyor aynı zamanda çağrışımlar yoluyla onları, hâl ve geçmişe bulanmış şekilde aktarıyor. Birol Emil, *Huzur*'un bu yapısına yönelik şu açıklamaları yapmaktadır:

Mümtaz'da geçmiş zaman duygusu geriye doğru iki perspektif açar: Biri kendi mazisine, öteki milli maziye... Kendi mazisi çocukluğu, yetişme yılları ve Nuran'la yaşadığı aşktır. Milli mazi ise İstanbul'da yığılmış geçmiş zamandır. Onun içinde eski Türk medeniyetinden kalma eserler, hatıralar, sesler ve onların bulunduğu mekânlardır. Bu noktada mimari, musiki ve Boğaz alemleri mazi duygusunu, geçmiş zaman daüssilasını kuvvetle besleyen ve milli mazi etrafında toplayan üç 'leit-motif'tir. Bunlar her adımda karşımıza çıkar (Emil 2010: 118).

Belleğin bu eylemi, geçmişin izlerini taşıyarak şu anda gerçekleşmesine rağmen geleceğe dönüktür. Bu durum Bergson'un bilinç hakkındaki fikirlerine uygunluk gösterir. *Huzur*'da İstanbul, mazisi ve kültürel dokusuyla karakterlerin etrafını saran mekân olmasının yanı sıra romanın bir kahramanı gibidir. Bu bağlamda *Huzur*'un İstanbul'u, kendi hafızasına sahiptir ve mekânsal zamandaki geriye dönüşler onun imgeleriyle gerçekleşir. Semtler, Boğaz ve musiki, İstanbul'un bilincinde hâl ve geçmiş zamanı iç içe geçmiş şekilde yaşatır. Böylece, milli bir toplumsal belleğin varlığı netlik kazanır. Bireysel bellek ise Nuran, Mümtaz, İhsan ve Suat'ın psikolojik hallerinin aktarımı aracılığıyla gözlemlenir. Fakat Mümtaz, diğerlerinden farklı olarak İstanbul ile birleşir. Böylece onun İstanbul izlenimleri kültürel bir portre çizer. Bu bağlamda, romanın kurgulanışı itibarıyla İstanbul, dış benliği oluştururken Mümtaz, iç beni aktarır ve katmanlı bir yapı elde edilir.

Romanda bireyin iç dünyasının yansıtılması konusunda, sıklıkla ‘iç monolog’ (Interior Monologue) tekniği kullanılmaktadır. İç monolog tekniğinde anlatıcı aradan çekilerek kahramanın iç dünyası, duygu durumları ve fikirleri okuyucuya yansıtılır. Buna bağlı olarak metnin dili de tekniğe uygun şekilde tasarlanır. “İç monologda doğal bir süreç, yalın bir yapılanma vardır ve cümleler, düşüncelerin, duyguların doğal akışına uygun olarak serbest bir akışla şekillenir” (Tekin 2020: 277). Bu bağlamda iç monolog tekniği, konuşma diline yakın bir anlatımı tercih eder ve bu sayede iç dünyanın aktarımı daha doğal bir havaya bürünür. Benzer bir yapıda olan bilinç akışı da kahramanların iç dünyasını yansıtmak için kullanılır. Fakat, bu aktarım düzensiz bir yapıda gerçekleşir. Bunun sebebi bilincin tamamen akış haline olması ve akan düşüncelerin birbiriyle bağlantılı olmamasıdır.

İç monolog sözdizimiyle göze çarpar. Düşünen karakteri işaret etmek üzere şimdiki zaman yüklemeleri ve birinci kişi zamirleri kullanır (ya da sözdizimi budandığında bunları ima eder). Bilinç akışı, burada kullanıldığı gibi sözdiziminin ötesine geçer. Anlamsal öğeleri, serbest çağrışım ilkesine göre düzenlenmeye zorlar (Chatman 2009: 177).

Bu bağlamda iç monolog tekniğinde, konuşma diline yakın fakat kurallı cümle yapılarıyla karşılaşırken bilinç akışında, gramer yapısının bozulduğu daha serbest cümlelerle, meselelerin zihinden geçişindeki gibi bir sıralama olmadan düşünce aktarım sağlanır.

Bireyin iç gerçekliğini yansıtmak için zihinde akış halinde olan düşüncelere odaklanan ve onları olduğu gibi aktaran iç monolog ve bilinç akışı teknikleri, bellek ile doğrudan ilişki içindedir. Bergson’a göre süre de benzer şekilde doğrudan bellek ile alakalıdır. Ayşe Eroğlu bu konuda şöyle söyler:

Bergson, süreyle belleği özdeşleştirmektedir. Çünkü süre geçmiş, şimdi ve geleceği içerisinde bulunduran anlardan meydana gelen oluşumları içermektedir. Bir belleğe sahip olmak özgür ve bilinçli olmak demektir. Biz belleksiz bir bilinç olamayacağı gibi bellek ise hatıralarla vardır. Yani bellek işlevini sağlayabilmek için hatıraya ihtiyaç duyar. Kısaca hatıralarımız olmasa geçmişimizle bağlantı kuramayız. Çünkü hatıralar, çağrışım ve benzerlik belleğimizle ortaya çıkar. Kısaca geçmişin gelecekle bağlantısını sağlayan hatıralar, bilincin bundan yararlanmasını da sağlamaktadırlar (Eroğlu 2012: 88).

Bu bağlamda hem kullanılan teknikler hem de modern romanın zamanı algılayışı bellek ile ilgilidir ve bu yapıyla anlatı, psikolojik bir zemindedir. “Bu anlatım tekniği sayesinde, anlatma zamanından geriye doğru zaman sıçramaları yaparak farklı dönemlerdeki olay zamanlarına geçmek kolaylaşır. Böylece yazarlar, insanla ilgili tüm gerçekleri kronolojik zamana bağlı olmadan anlatabilirler” (Kale 2015: 91). Görülüyor ki birey merkezli kurguda; iç monolog, bilinç akışı ve zaman, iç gerçekliği sunmak için ilişki halindedir.

Tanpınar’ın, *Huzur*’da kullandığı iç monolog tekniği; karakterlerin iç gerçekliğinin yansıtılmasının yanı sıra psikolojik kurguyu, kronolojik zamanın ötesine geçirecek geçmişin deneyim ve hatıralarını şu an ile birleştirir. Zamansal iç içelik, *Huzur*’da bir leit-motif olan musiki aracılığıyla verilir ve roman boyunca karakterlerin eski musikiye yönelik iç monologları gözlemlenir:

Mecit ve Aziz devirlerinde çok başka çüşişli birkaç ağır şarkı ile, Emin Bey gibi zamanımızda klasik zevki en hâlis tarafından toprağını sevmiş bir egzotik nebat veya gecikmiş bir bahar gibi devam ettiren ustaların eserleri, saz semaîleri ve kâr-ı nâtklar bu sevgileri tamamlardı. Mümtaz’a göre bunlar eski musikimizin modern duygu ve anlayışla birleştiği taraflardı. (Tanpınar 2016: 158).

Görüldüğü gibi Mümtaz’ın zihninde eski musiki, kültürel kodları içeren geçmişin temsilcisi konumundadır. Bir başka benzer örnekte ise Mümtaz şöyle demektedir: “(...) Kaldı ki, eski musikimiz insanı yok eden, yahut bir hayranlık duygusunda tüketen sanatlardan değildir. Bütün o evliya ruhlu ve tevazulu ustalar, sanatlarının zirvesi ne kadar yüksek olursa olsun, insan hayatının içinde kalıyorlar ve onu bizimle beraber yaşamaktan hoşlanıyorlardı” (Tanpınar 2016: 220). Bu bağlamda musiki, geçmiş zamanın hatıralarını şimdiki zamana getirir ve bu durum Mümtaz’ın bilinç düzleminde gerçekleşir. Böylece, birbirine bulanmış geçmiş ve hâl, iç monolog tekniğiyle okuyucuya sunulur. Verdiğimiz örnekte görüldüğü üzere leit-motif, mekânsal zamandan psikolojik hallere doğru bir kırılma gerçekleşmesini sağlar. Bu bağlamda yazarın, seçici bir tavırla karakterlerin bilinç hallerini sunuşu, Bergsoncu zaman anlayışından izler taşıyan zamansal bir iç içelik barındırır.

Sonuç

Çalışmamızda, Bergson’un psikolojik ve mekânsal zamanı, bellek ve bilinç hallerinin yapısı üzerine fikirleri, inceleme yöntemimizi oluşturmuştur. Bu bağlamda *Huzur* romanının, Bergsoncu felsefeye uygun bir okuma biçimiyle tekrar yorumlanabileceği açıkça anlaşılmıştır. Roman, modernist yapısı sebebiyle merkezine bireyi yerleştirmiştir. Böylece, bireyin iç gerçekliğine odaklanılmış ve iç monolog tekniği ile psikolojik halleri aktarılmaya çalışılmıştır.

Huzur'da, Bergson felsefesine uygun olarak geçmiş ve şimdiki zamanı iç içe vermesiyle yekpare, bölünemez bir zamansal yapı kurgulanmıştır. Bu durum, romanı kronolojik çizgiden çıkararak vak'a ve anlatı zamanları arasında genişlemelere neden olmuştur. Bu zamansal genişlemelerin sebebi ise leit-motifler aracılığıyla şimdiki zamandan geçmişin hatıralarına ve imgelerine yönelen bilinç hallerinin akışı ve bu akışın, süre ile ilişkisidir. Sonuç olarak *Huzur* romanı; psikolojik zeminde yansıtılan süre, mekânsal zaman ve bilinç hallerinin akışı itibarıyla Bergson'un felsefesinden izler taşımaktadır.

Kaynakça

- Bergson, H. (2021). *Süre ve Eşzamanlılık*. (Çev. E. Baykal). Ankara: Fol Yayınları.
- Bergson, H. (2021). *Yaratıcı Tekamül*. (Çev. M. Ş. Tunç). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bergson, H. (2022). *Madde ve Bellek*. (Çev. I. Ergüden). Ankara: Fol Yayınları.
- Cevizci, A. (2021). *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Chatman, S. (2009). *Öykü ve Söylem Filmde ve Kurmacada Anlatı Yapısı*. (Ö. Yaren Çev.). Ankara: De Ki Yayınları.
- Demir, M. N. (2011). Henri Bergson'un Felsefesinde Sezginin Yeri. *Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Mantık Bilim Dalı), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Demir, Z. (2019). Bergson felsefesi ışığında Ahmet Hamdi Tanpınar'ın şiirinde zaman. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, (3), 1-20.
- Doğan, M. N. (2018). Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Huzur Adlı Romanının Göstegebilimsel Çözümlemesi. *Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Emil, B. (2010). "Huzur'un İstanbul'u". İçinde A. Uçman ve H. İnci (Ed.), Ahmet Hamdi Tanpınar (s. 109-141). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Eroğlu, A. (2012). "Henri Bergson'da Bilinç-Sezgi İlişkisi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012 (27), 81-102.
- Gündoğan, A. O. (2013). *Fikir Mimarları Disizi-10 Bergson*. Ankara: Say Yayınları.
- Gürpınar, A. B. (2016). Tanpınar'ın "Enstitü"sünün odalarında Bergson'u Aramak. *Varlık*, s. 25-31.
- Gürsoy, S. (2019). Bilim felsefesinde zaman. *İzmir: Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Kale, Ö. (2015). "Edebiyatta Bilinç Akışı Tekniğine Başvurulma Sebepleri Üzerine Bazı Dikkatler". *Humanities Sciences*, 10 (2), 88-93.
- Öztürk, K. (2007). "Henri Bergson'da Süre", *Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Sağiroğlu, B. (2020). Türk Romanında Zaman (1923-1950). *Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*.
- Sürücü, G. (2015). Ahmet Hamdi Tanpınar ve Marcel Proust'ta zaman, *İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Tanrıtanır, B. C. & Tütak, B. (2015). "Henri Bergson'un Süre Felsefesinin William Faulkner ve Ahmet Hamdi Tanpınar'da Yansımaları". *International Journal Of Social Science*, (40).
- Tanpınar, A. H. (2016). *Huzur*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tekin, M. (2020). *Roman Sanatı*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Yalçın Çelik, S. D. (2021): "1940'tan Günümüze Türk Romanı", *Türk Edebiyatı Tarihi*. (Ed. Öztürk Emiroğlu). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, sf: 1021-1116.
- Yürek, H. (2007). "Modernist Romanda Zaman Anlayışı". *Türkbilig*, 0 (13), 182-190.

DAĞILIM SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ ÜZERİNE İNCELEME

Batuhan Cürebal*

Özet

Türkler, tarih boyunca çeşitli sebeplerle göç etmek durumunda kalmışlardır. Savaşlar, otlak arayışı, doğal kaynakların tüketimi gibi çeşitli dış faktörler nedeniyle genellikle batıya ve kuzeye göç etmişlerdir. Bu nedenle dilimize çeşitli söz ve söz gruplarının eklendiğini görmekteyiz. Söz yapım yolları araştırılırken modern inceleme uygulamaları geliştirilmiştir. Bu uygulamalar içerisinde en çok *ödüncleme* ve *ekleme* yolu ile söz yapımı kullanılmıştır. Bu çalışmada ele aldığımız sözcük üzerinde tahlilde bulunmuş bilim insanlarının görüşlerini derledik. Ardından üzerine gelen eklerin neler olduğunu inceledik ve en sonunda çıkarımlarda bulunarak kendi görüşümüzü belirttik. Biz bu çalışmada *dağılım* sözcüğünün morfolojisini, sıklığını ve Türk Lehçeleri içerisindeki yerini inceleyeceğiz.

Anahtar kelimeler: dağılım, morfoloji, ekleme, alıntı, ödüncleme

STUDY ON THE ETIMOLOGY OF THE WORD DAĞILIM

Abstract

Turks, who had to migrate various reasons throughout history. They migrated east and west due to wars, natural sources consume. For this reason we see add to various word and word group to the Turkish Language. While coinage ways are surveyed, modern search has developed a method. This method composed within mostly borrowing and affiliation. We have composed in study which these vocable about doing analysis scholars. Then we studied that adjunct adds on this vocable. Finally by making an inference we explained our remark. We will reasearch “dağılım” vocable of morphology and this word’s frequency, about articles with Turkish Dialect among place.

Keywords: Distribution, morphology, adds, barrow, adaptation.

* Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/batuhancurebal2018@gmail.com/0000-0003-2510-5768
Gönderim tarihi: 18/03/2023 Kabul tarihi: 19/05/2023

Giriş

Morfoloji, bir dilin tarihsel işleyişi olarak düşünülebilir. “Biçimbilim, dilbilimin, sözcüklerin yapısını inceleyen bir alt dalıdır” (Uzun:2006, s11). Zaman faktörü sözcüklerin yapısındaki değişimi doğrudan etkilemektedir. Morfolojinin anlaşılması sözcüğün üzerindeki biçim değişikliklerinin anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca morfoloji dönemleri göz önüne alarak sözcüğün üzerine gelen ekleri, ses değişimlerini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Yapılan bu çalışmalar bütünü *morfolojik farkındalık* adını almıştır. Bir sözcük üzerinde morfolojik araştırma yapılırken söz yapım yolları sürekli gözden geçirilmektedir. Ancak Türkçede daha çok alıntılamanın yapıldığını görmekteyiz. Bunun başlıca nedenlerinden birisi çevresi ile olan yakın etkileşimidir. “Sözlüklerde yer alan alıntı sözlük birimler dilde belirli bir kavram alanını karşılayan göstergelerdir. Alıntı sözcüklerin herhangi bir dile girişi çok özel durumlar sonucunda da gerçekleşebilir.” (Kumanlı: 2021, s.159) Tarihsel olarak incelendiği zaman Kumanlı'nın da belirttiği üzere dilimizde sıklığı daha fazla görülen *ekleme* yolu ile sözcük yapımıdır. Türk Dili yapısı gereği sondan eklemeli olup diller arasında yapım yolları oldukça geniştir. Üzerine aldığı ekler sayesinde türetilirken kullanım alanı ve sıklığı genişlemektedir.

Bu araştırmada *dağılım* sözlük biriminin morfolojisi üzerinde görüşlere yer verilmiştir. Çalışmada ayrıca söz konusu sözcüğün kullanım sıklığı ve lehçeler arasında kullanımının üzerinde durulacaktır. *Türkiye Ulusal Derlemi*'nde sözcüğün sıklığını inceleyeceğiz. Ayrıca sözcüğün üzerine almış olduğu ekleri de göstermenin yararlı olduğunu düşünmekteyiz.

Sıklık derecesi düşük olan dağılım sözcüğünün *Türkçe Sözlük*'te üç anlamı verilmiştir:

1. Dağılarak birbirinden ayrılma.
2. Paylaşım
3. Bir toplumda, bir kümede incelenen bir veya birçok özelliğin zamana, yere, bir değişkene göre hesaplanan sayısal ve oransal dağılışı

Gelir dağılımı, yaş dağılımı şeklinde örneklendirilmiştir.

Nişanyan Sözlük'te ise: *tarıl-* üzerinden açıklama yapmış “dağılmak serpilmek” anlamını vermiştir.

Yeni Tarama Sözlüğünde ise takılmak < tak+ıl şeklinde ayrıca çeşitli eklerin üzerine alabileceğini belirterek yayılmak anlamını vermiştir. Bu anlam üzerinden eklerin işlevlerinde çeşitlilik olduğu vurgulanmıştır.

Kaşgarlı Mahmud, *DLT*'de sözcüğün anlamını şu şekilde vermiştir.

takıl: “takılmak, dizilmek” anlamını vermiştir. 2. cild 129-9 Burada sözcüğün anlamının başka bir çeşidi ile karşılaşmaktayız. Bir başka anlamını örnekle vererek: “Bir şeyin sert taşa değerek körleşirmesi.” demiştir.

Andreas Tietze ise *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*'nde *dağıl-* sözcüğünü şu şekilde açıklamıştır:

dağıl-: Toplu durumda iken ayrılıp birbirinden uzaklaşmak parçalanarak yayılmak.
dag<dağıl- (orta-dönüşken) -(ı)l eki şeklindedir. Örnek olarak şu cümleleri sunmuştur:
Andan yeg olmaya kim dağılavuz, her birümüz bir yanga gidevüz (Ferec 855/1451 v. 24a)
Düğün dağıldıktan sonra melik erkan-ı suduru a'yanı okıdı (Ferec 855/1451 v. 42 b)

Biz bu incelemelerin ardından Eski Türkçe döneminden beri süre gelen *takı-* eyleminin var olduğu kanısındayız. Ele aldığımız eylem gövdesi özellikle söz başı t- biçimi ile sözlüklerde yerini almıştır. Eylem gövdesinin var olmasını sağlayan orta çatı eki¹ olan -l- olduğunu düşünüyoruz. Özellikle Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren söz başı /t-/ yerini *d-* ye bırakmıştır.

¹Orta çatı eki fiil kök ve gövdeleri dönüşlü, edilgen, işteş, ettirgen yapmasına yarayan eklerdir.

Sözcüğün etimolojisi ile ilgili görüşler:

Dağılım sözcüğü ET'den bu yana kullanım sıklığında bir değişiklik göstermemiştir. Özellikle *tar-* eylemi lehçe farkı dolayısıyla *ta-* biçimine dönüşmesi buna örnek teşkil etmektedir. Sözlükbilim çalışmalarına katkısı olan bilim insanları bu sözcüğün kökeni için Asya kıtasını işaret etmektedir. Başta Kaşgarlı Mahmud'un lûgati olmak üzere Sevan Nişanyan'ın *Etimolojik Sözlüğü*'ne, Tuncer Gülensoy'un *Etimolojik Sözlüğü*'ne, TDK'nin *Tarama Sözlüğü*'ne, Günay Karaağaç'ın etimolojisine, Anderas Tietze'nin *Etimolojik Sözlüğü*'ne başvurulabilir.

1. Nişanyan ele aldığımız *dağılım* sözlükbirimini şu şekilde açıklamıştır:

Eski Türkçe: Tarıl- “dağıtmak” tar+ Il şeklinde türetilmiştir.
Açıklamasına ek olarak “dağıtmak” ET: tarılmak, dağılmak < tarmak
targa- (dağılma) söz başı t- için sözcüğün kökünde yer alan tar- fiilindeki tar-/tağ- farklılığın
Gülensoy'un söylediği gibi ses farklılığından kaynaklanan eş anlamlı farklı morfolojik biçimler,
ses değişimleri lehçe farkı veya Moğolca etkisiyle açıklanır.
Eski Türklçe: tarıldı nen-
Kıpçakça: tagaldı
Türkiye Türkçesi: dağıldı

Nişanyan'ın dikkat ettiği noktalardan biri +II- yapım ekidir. İsimden fiil yapım eki olarak kullanıldığını işaret etmektedir. Gürer Gülsevin bu ek için ünlüsü genellikle dar olmasına rağmen uyumdan dolayı geniş kullanıldığı kanısına varmıştır.

Türk dili komşu dillerle ilişkisi fazla olduğu için Nişanyan şu şekilde düşünmüştür: “targa-” söz başı /t /nin lehçe farkı dolayısıyla Moğolca etkisi ile oluştuğunu göstermeye çalışmıştır. Türklerin kuzeye göç etmesi sebebiyle Kıpçakça ve Ermeni Memlûkçesinde örneklerine rastlanmaktadır.

2. Tuncer Gülensoy *Etimolojik Sözlüğü*'nde bu sözü değerlendirip şu şekilde açıklamasını yapmıştır:

dağıl-, dağılmak
Orta Türkçe: tagıl-
tagılmak<tagı-l-
Türkiye Türkçesi: dağıl- (-ım, -ış, -ma)

3. Çalışmada Kaşgarlı Mahmud' un lûgatinde sözcüğün arkaik biçimi üzerinde yaptığımız araştırmaların sonucunda şu şekilde bulgulara ulaştık.

takılmak <takı-
dizilmek eylem birimi ile köken ortaklığı bulunmaktadır. Örnek cümleler şöyledir: Bir şeyin sert taşa değerek körleşmesi.

Burada özellikle anlamın çeşitlendiğini görmekteyiz. Bir diğer taraftan incelediğimiz zaman Eski Türkçede tıpkı Nişanyan'da olduğu gibi +II- şekli çerçevesinde göstermektedir. Burada dikkatimizi çeken bir diğer husus ise günümüz sözlüklerinden farklı olarak başka söz grupları ile köken ortaklığı bulunmasıdır. Gezip not alan Kaşgarlı, çevresinde duyduklarına göre eylemsel olarak bir ortaklık saptadığını belirtmiştir. Ancak bu durumu henüz bir bilimsel kanıtla dayandıramadığımız için henüz makalemiz için erken olacağının kanısındayız.

Tarama Sözlüğü'nde ise sözcük şu şekilde kaydedilmiştir:

takılmak<tak+II- ile türetildiğini görmekteyiz. Aynı şekilde farklı şekilde türetilebileceğine dair alt maddeler de sunulmuştur.
[takıt-], [takta-], [takta-] şeklinde kullanımları mevcuttur.

4. Andreas Tietze dağılmak sözcüğü üzerinde etimolojik lûgatinde görüşünü şu şekilde belirtmiştir:

dağıl-<dag- dağıl-(ı)l (orta-dönüşken çatı eki olarak almıştır.)

Burada sıklığı Eski Türkçe döneminden itibaren sıklığı fazla olan fiilden fiil yapım eki olan “l” ekini Muharrem Ergin şu şekilde ifade etmiştir: “Eski Türkçede ve diğer şivelerde vokalle veya ‘l’ ile biten fiillerde pasiflik ve meçhul eki olarak bu sesin getirilmesi bunu gösterir. Bu ek kimin yaptığı faili belli olmayan eylemlerin üstüne gelir. Ancak bu eke pasiflik söz konusu yapar. Pasiflik ve meçhul eki ile yapılan bütün fiiller olma ifade eder yani geçişsizdir. Bu yüzden pasiflik ve meçhul ekine geçişsizlik eki de denir. Ancak bu ek ET’de sadece ‘l’ iken EAT döneminde önünde bir vokal ile kullanımı sıklığı arttı” (Ergin:2004).

Sözcüğün etimolojisinde *tagı-* eyleminden geldiğini düşündüğümüz için üzerine gelen -l ekinin olduğu gibi alınmasını uygun görmekteyiz. Öncesinde bulunan vokalin sözcüğün köküne ait olduğunu bilmekteyiz. EAT dönemi için yapılan dilbilim çalışmalarında ekler sesli harfler ile ayrıldığı için bir alışkanlıktan ibaret olduğunun kanısındayız.

Tuncer Gülensoy sözlüğünde yapmış olduğu etimolojik ayrımında -ım, -ış, -ma ekleri ile sözcüğün türetilebileceğini açıklamıştır. Sözcük üzerinde anlamı değiştirebilen bu ekleri Muharrem Ergin’in görüşleri ile açıklamayı uygun görüyoruz.

-m: “Başlıca fonksiyonu fiille ilgili bir hal ve durumu ifade etmek için kullanılır. Fiil kökündeki konsonantın sedalaştığını görmekteyiz.” (Ergin:2004) Ancak bu ekin ele aldığımız sözcük üzerinde yapmış olduğu ünlü üzerinde etkisini lehçeler üzerinde görmekteyiz.

-İş: “Bütün fiil kök ve gövdelerini içine alır. Asıl fonksiyonları varlık, mefhum, eşya ve nesne isimleri yapmak değil, hareket ve iş isimleri yapmaktır. Bu ekler kök ve gövdelerinin manasında diğer yapım ekleri gibi büyük bir değişiklik yapmazlar.” (Ergin:2004) ET döneminde -ş şeklinde olmaktadır. Ancak Batı Türkçesine geldiğimizde -ış, -iş şeklinde kullanılmaya başlamıştır.

-mA: “Bütün fiik kök ve gövdelerini içine alan bir ektir. -mAk hareket isimleri yapmasına karşılık -mA iş isimleri yapmaktadır. Ancak bu ekler hareket ifade etmemektedir” (Ergin:2004).

Tarama Sözlüğünde sözcüğün üzerinde “-t-” kullanımının varlığına dikkat çekilmiştir. Eski Türkçe döneminden beri işlek olarak kullanılan bu ek Anadolu sahasında kullanımı yaygındır. “Türkçede eskiden beri görülen ancak işlek olmayan bir ektir. EAT’de yardımcı sesler vokal uyumuna bağlandığı için bu ekler -t şeklindeydi. EAT’de yuvarlak olma durumu bazı misallerde eski şekilleri ile bir müddet muhafaza etmiş sonra aradaki vokal tam bir yardımcı ses oldu” (Ergin:2004).

Ele aldığımız sözcüğün eski biçiminin *tagı-* olduğunu biliyoruz. Ancak Ergin -t vokalle biten fiillerden sonra geniş ölçüde kullanıldığını için eki -t yalın şekilde ünlü ile bitenlerde ünlünün yardımcı ses olduğunu Batı Türkçesinde daha çok yardımcı ünlü ile kullanımının genişlediğini görmekteyiz.

Bu çalışmada kullanmış olduğum teknikler üzerinde bilgi vermeyi sonraki çalışmalarda geliştirilip doğruluk payının artacağını düşündüğümüz için açıklamak istiyoruz. Dillerin bir sonu olmadığını aksine zaman içinde geliştiğini ve çevresi ile sürekli alışveriş içerisinde olduğunu bilmekteyiz. Bu nedenle bir sözcüğün anlamı da alıntı durumunda değişebiliyor ya da söyleyiş bakımında farkın olması durumunda biçim değişikliği olabiliyor. Bu nedenle bir etimoloji çalışmasının amaçlarından birisi ele alınan sözcüğün anlamını ve sıklık durumunu ele almasıdır. “Günay Karaağaç, etimoloji çalışmalarını ses, biçim ve anlam değişimi eski bilgi ve yeni bilgi ilişkisini ifade etmedir.” (Karaağaç:2015) demiştir. Aslında bilgi birikimimiz sürekli olarak artmaktadır. Bir sözcüğün kullanım sıklığını dönemlerine göre azalıp yeri geldiğinde artış gösterdiğini görmekteyiz. Çünkü üzerine aldığı anlam her lehçe için aynı olmayabilir ya da kullanın insan topluluğunun sayısında azalma olduğunu düşünebiliriz. Bu nedenle çalışmalarımızda kullanılan en büyük ayırım yaratacak ses değişimlerine göre bir bakış açıdır. “Türkçenin etimolojik çalışmalarında ses olarak benzer hatta mümkünse aynı anlam olarak da herhangi bir şekilde ve bugünün bakış açısı içinde ilgili bulunabilen sözler aranarak dillerin, aralarında ses ve anlamları binlerce yıllık yaş farkı bulunan üyelerin birlikte yaşadıkları birer ocak oldukları, birlikte yaşadıklarını belirtmiştir” (Karaağaç:2015).

Dillerin özel olarak ses yapıları, sosyal olan anlam yapılarına oranla hızla değişir. Köken bilgisi çalışmaları bu nedenle ses değişimlerini incelemekten ziyade bir toplumun hedef sözcük üzerinde önceki ve sonraki bilgi ilişkisinin incelenmesidir. Yapılan sosyolojik dilbilim çalışmaları aslında çeşitli toplulukların kullandığı söz varlıkları üzerinde inceleme yapmaktadır. Ancak sözcük üzerine kullanılan eklerin ve gövde üzerinde değişen biçimlerin dikkate alınması önemini korumaktadır. Bu nedenle ele alınan *dağıl-* fiilinin lehçeler üzerinde değişimini göstermeyi uygun görmekteyiz.

	Azerbaycan Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Özbek Türkçesi	Tatar Türkçesi	Türkmen Türkçesi
dağıl-	dağılmak	yayılv taralıv sasılıv	tarav	taro	tarkalmak	sibilü çaçılıü taralu	dağamak darağamak

Tablo 1: *Dağıl-* fiilinin çeşitli lehçelerdeki gösterimi.

Bu tabloda gördüğümüz üzere *dağıl-* eylemi farklı coğrafyalarda çeşitli topluluklarda kullanılmıştır. Aynı zamanda anlamlarında farklılık olmadan üzerinde biçimsel değişiklikler vardır. Buradan da anlaşıldığı üzere ET döneminden beri sıklığı yüksek olan *dağıl-* eylemi lehçelerde aktif kullanılmaktadır. Yer yer morfolojik farklılıklar görülse de benzer kullanımların da varlığı dikkat çekmektedir.

Sonuç

Türkler, tarih boyunca savaş, kıtlık, din gibi çeşitli faktörler nedeniyle kendilerine yeni yurtlar edinmişlerdir. Bu tarihi süreçte komşuları, diplomasi ve ticari faaliyetleri içinde bulunduğu toplumlarla sözcük ödünçlemelerinde bulunmuşlardır. Bu sayede dilimizin söz varlığını doğru oranda genişlemiştir. Bizler söyleyiş koşullarını baz alarak sözcük üzerinde kendi biçimsel incelememizi sunduk. Aynı şekilde ödünçleme sırasında anlam değişikliğine de uğrayan sözcüklerimiz bulunmaktadır. Bu çalışmamızda ele aldığımız *dağılım* sözcüğünün gelişimini, etimoloji üzerine çalışan bilim insanlarının görüşlerini ve çeşitli lehçeler üzerinde varlığını inceledik. Ele aldığımız sözcüğün Eski Türkçe biçimli şeklinde *takı-* eyleminden geldiğinin kanaatindeyiz. Eylem üzerinde bir ödünçleme yapılmadığının ve sözcüğün Türkçe kökenli olduğunun sonucuna vardık. Bu düşüncemizi aynı zamanda güncel Türkçe Sözlük desteklemektedir.

“Dağılım” sözcüğünün etimolojisi hakkındaki görüşleri özetleyecek olursak:

Nişanyan: Eski Türkçe: Tarıl- “dağıtmak” tar+ Il şeklinde türetilmiştir.

Açıklamasına ek olarak “dağıtmak” ET: tarılmak, dağılmak < tarmak

Tuncer Gülensoy etimolojik sözlüğünde bu sözü değerlendirip şu şekilde açıklamasını yapmıştır:

dağıl-, dağılmak

Orta Türkçe : tagıl-

tagılmak<tagı-l-

Kaşgarlı Mahmud'un lügatinde arkaik biçimi üzerinde yaptığımız araştırmaların sonucunda şu şekilde bulgulara ulaştım.

takılmak<taki-

Andreas Tietze *dağılmak* sözcüğü üzerinde etimolojik lügatinde görüşünü şu şekilde belirtmiştir:

dağıl-<dag- dağıl-(1)l (orta-dönüşken çatı eki olarak almıştır.

Biz ET döneminin bir özelliği olarak kabul ettiğimiz *tagı-* eyleminden türemiş olduğunu kabul etmekteyiz. Bu eylemin üzerine gelen aynı şekilde Tietze'nin de belirttiği gibi orta çatı ekinin kullanımının yaygınlık kazandığını görmekteyiz “tagı-l-”. O halde sözcüğün-l- orta çatı eki aldığı düşünülebilir. Zaman içerisinde sözcükler çeşitli dil ve lehçelerde geçtiği zaman fonetik olarak değişime uğramaktadır. Ele aldığımız sözcüğün sonunda -m+ fiilden isim yapım eki bulunmaktadır. Söz başında t>d değişimi dikkat çekmektedir.

Kaynakça

- Akar, Ali. (2018). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul. Ötüken Neşriyat
- Aksan, Doğan. (2006). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara. Engin
- Clauson, S. Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*. London. Oxdord University Press.
- Ercilasun, B. Ahmet. (2017). *Türk Dili Tarihi (Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla)*. Ankara. Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, B. Ahmet. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (2004). *Türk Dil Bilgisi (Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin)*. İstanbul, Bayrak Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Yayın Evi Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözcüğü (A-N)*. Ankara. TDK Yayınları.
- Gülsevin, Güner. (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara. TDK Yayınları
- Karaağaç, Günay. (2015). *Dilbilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri*. Ankara. Akçağ Yayınları
- Kumanlı, M. Samet. (2021). “Türkçe Sözlük'te İngilizceden Alıntı Sözlükbirimlerinin Tanım Görünümleri”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. (24) 158-173
- Memiş, M. Raşit. (2019). “Morfolojik Farkındalık ve Morfolojik Farkındalık Eğitimi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*. Sayı: 8/3 1355-1368
- Tietze, Anderas. (2016) *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*. Ankara. Türkiye Bilimler Akademisi.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara. TDK Yayınları.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim: Temel Kavramlar*. İstanbul. Papatya Yayıncılık
- <https://www.nisanyansozluk.com/> erişim tarihi(28/02/2022)